

---

**સંપાદક :**

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય	નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. દીપ્તિબા કે. ગોહિલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

---

**વિષય સલાહકાર સમિતિ (PAC) :**

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય	નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. દીપ્તિબા કે. ગોહિલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. મુકેશ ખટીક	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને વિભાગાધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. હિતેશ પટેલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
શ્રી હિમાંશુ પટેલ	પૂર્વ સરપંચ, પૂંસલી, સાબરકાંઠા.
ડૉ. સની વઢવાણિયા	ઓફિસર ઓન સ્પેશ્યલ ડ્યૂટી-રિસર્ચ એન્ડ એક્સટેન્શન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

---

**પરામર્શક (વિષય):**

ડૉ. ગજેન્દ્ર શુક્લ	નિવૃત્ત પ્રિન્સીપાલ, મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, નવસારી, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત.
ડૉ. પુષ્પાબહેન મોતિયાની	નિવૃત્ત ડીન અને અધ્યક્ષ, શાંતિ સંશોધન કેન્દ્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

---

**લેખક :**

ડૉ. હિતેશ પટેલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. દીપ્તિબા કે. ગોહિલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

---

**પરામર્શક (ભાષા):**

શ્રી ઘનશ્યામ કે. ગઢવી	નિવૃત્ત આચાર્ય, શ્રીમતી ચૌધરી સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા.
-----------------------	---

---

**પ્રકાશન વર્ષ :**

આવૃત્તિ-2023

**ISBN:**

978-93-91468-80-4



978-93-91468-80-4

પ્રકાશક : કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

**સર્વાધિકાર સુરક્ષિત**

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.



डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर  
ओपन युनिवर्सिटी  
(गुजरात सरकार द्वारा स्थापित)

गुजरातमां पंचायती राज  
प्रमाणापत्र अभ्यासकम  
CPRG

## पेपर 04

### लोकभागीदारी अने कल्याणकारी योजनाओ

अेकम : 01

पंचायती राज अने लोकशाही विकेन्द्रीकरण

05

अेकम : 02

पंचायती राज अने संयालकीय भागतो

09

अेकम : 03

सरकारी जनकल्याणकारी योजनाओ

16

अेकम : 04

पंचायती राजने सङ्ग बनानववाना सूयनो अने भावि

20

## પેપર 04

### લોકભાગીદારી અને કલ્યાણકારી યોજનાઓ

સર્ટીફિકેટ કોર્ષ ઈન પંચાયતી રાજ ઈન ગુજરાતનું પેપર 04 કુલ ચાર એકમોમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે.

**એકમ 01** પંચાયતી રાજ અને લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ વિશે સમજાવવામાં આવ્યું છે. જેમાં લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનો ખ્યાલ, લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણની જરૂરિયાત, પંચાયતી રાજમાં લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનું મહત્ત્વ, લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ કરવા માટેના અવરોધક પરિબલો વિશે જાણશો.

**એકમ 02** પંચાયતી રાજ અને સંચાલકીય બાબતો વિશે જાણકારી આપે છે. જેમાં અધિકારી અને પદાધિકારીના સંબંધો અંતર્ગત અધિકારી અને પદાધિકારીઓ વચ્ચે ઘર્ષણના કારણો સમજાવવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત સાંસદો-ધારાસભ્યો વિકાસગ્રાન્ટ : કેટલાંક પ્રશ્નો વિશે પણ જાણશો. ઉપરાંત પંચાયતી રાજ માટેની નાણાંકીય સહાય અંગેના વિવિધ પંચોની સમજૂતિ મેળવશો.

**એકમ 03** સરકારી જનકલ્યાણકારી યોજનાઓ વિશે જાણકારી આપે છે. ગુજરાત સરકારની જનકલ્યાણકારી યોજનાઓ જેવી કે પ્રધાનમંત્રી ગ્રામીણ આવાસ યોજના, વ્હાલી દિકરી યોજના, મુખ્યમંત્રી મહિલા ઉત્કર્ષ યોજના, મા અમૃતમ યોજના, સૌર ઊર્જા સંચાલિત સિંચાઈ પમ્પ સેટ્સ યોજના, સરકાર આવાસ યોજના-2, ચિરંજીવી યોજના, ડૉ. આંબેડકર વિદેશ અભ્યાસ લોન યોજના વિશે જાણકારી મેળવશો.

**એકમ 04** પંચાયતી રાજને સફળ બનાવવાના સૂચનો અને ભાવિ વિશે સમજૂતિ આપે છે. જે અંતર્ગત પંચાયતી રાજને સફળ બનાવવાના વિવિધ પ્રકારના સૂચનો આપવામાં આવ્યા છે. જેમ કે, લોકશાહી ભાવનાનો ખરા અર્થમાં વિકાસ, પંચાયતી રાજમાં સ્વયંની ભૂમિકા અંગે સ્પષ્ટ થવું, સ્થાનિક લોકોની સક્રિય ભાગીદારી, ગ્રામ સભાની અસરકારકતા વધારવી, પંચાયતી રાજમાં ભરતી તથા તાલીમ અને અન્ય સંચાલકીય બાબતો, સ્ત્રી સશક્તિકરણ, નાણાંકીય બાબતો, વિવિધ સમિતિઓની ભલામણો, પંચાયતી રાજને લગતા સંશોધનોને પ્રોત્સાહન વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત પંચાયતી રાજ અંગેના વિવિધ રાજ્યોના મોડેલો અંતર્ગત આંધ્રપ્રદેશનું પંચાયતી રાજનું મોડેલ, પશ્ચિમ બંગાળનું પંચાયતી રાજનું મોડેલ, મહારાષ્ટ્રનું પંચાયતી રાજનું મોડેલ, ગુજરાતનું પંચાયતી રાજનું મોડેલ સમજાવવામાં આવ્યું છે. એકમના અંતમાં પંચાયતી રાજના ભાવિ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

## રૂપરેખા

- 1.0 ઉદ્દેશો
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનો ખ્યાલ
- 1.3 લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણની જરૂરિયાત
- 1.4 પંચાયતી રાજમાં લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનું મહત્વ
- 1.5 લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ કરવા માટેના અવરોધક પરિબલો
- 1.6 સારાંશ
- 1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 1.8 સંદર્ભ સૂચિ

## 1.0 ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસથી તમે નીચેની બાબતોથી માહિતગાર થશો.

- તમે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનો ખ્યાલ સમજશો.
- તમે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણની જરૂરિયાત જાણશો.
- લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનું પંચાયતીરાજમાં મહત્વ સમજશો.
- લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ કરવા માટેના અવરોધક પરિબલોથી માહિતગાર બનશો.

## 1.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં પંચાયતીરાજ સંબંધિત લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. વિકેન્દ્રીકરણ શબ્દને સત્તા અથવા અધિકારની સોંપણી, પ્રતિનિધાન વગેરે શબ્દ સાથે જોડી વાપરવામાં આવતો હોય છે. વિકેન્દ્રીકરણનું એક સ્વરૂપ સત્તા અથવા અધિકારના પ્રતિનિધાનનું પણ છે. પંચાયતીરાજમાં લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનો ખ્યાલ, તેની જરૂરિયાતો, મહત્વ અને અવરોધક પરિબલોની ચર્ચા આ એકમમાં કરવામાં આવી છે.

## 1.2 લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનો ખ્યાલ

લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ એટલે સત્તા, કાર્યો અને જવાબદારીઓનું વિકેન્દ્રીકરણ. જુદાં-જુદાં વિદ્વાનો દ્વારા તેની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે.

લૂઈસ એ. એલન વિકેન્દ્રીકરણ માટે જણાવે છે કે

“વ્યાવસાયિક સંચાલનની કળા અને શાસ્ત્રના લક્ષણો ધરાવતી અત્યંત ગૂંચવાડા ભરેલી વહીવટી પદ્ધતિ તરીકે વર્ણવે છે.”

વિકેન્દ્રીકરણ કેવળ વહીવટી સત્તાની વહેંચણી જ નથી પરંતુ રાજકીય સત્તાની સોંપણીની લોકશાહી પદ્ધતિ પણ છે. સામાન્ય રીતે વિકેન્દ્રીકરણના મુખ્ય ચાર પ્રકારો છે.

વહીવટી, કાર્યલક્ષી, રાજકીય અને ભૌગોલિક. પંચાયતીરાજનો સ્વીકાર કરીને લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયાને વેગ મળ્યો છે. જિલ્લા સ્તરે, તાલુકા સ્તરે અને ગ્રામીણ સ્તરે સત્તા અને જવાબદારીની વહેંચણી થયેલી છે. આ પ્રકારનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવાથી લોકભાગીદારી શક્ય બને છે.

### 1.3 લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણની જરૂરિયાત

લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણની જરૂરિયાત નીચે મુજબ છે.

- લોકભાગીદારીમાં વધારો કરવા માટે
- વહીવટને લોકાભિમુખ કરવા માટે
- પંચાયતીરાજ ની સંસ્થાઓમાં સત્તા અને કાર્યો તથા જવાબદારીનું વિભાજન કરી સ્થાનિક વિકાસના કાર્યોને વેગ આપવા માટે
- કેન્દ્ર સરકારનો કાર્યબોજ હળવો કરવા માટે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ આવશ્યક છે.
- રાજ્ય સરકારના આયોજનને અમલમાં મૂકવા માટે પંચાયતીરાજમાં લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ થવું આવશ્યક છે.
- વિકાસલક્ષી આયોજન અને સંચાલનમાં લોકભાગીદારી માટે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ જરૂરી છે.
- સ્થાનિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ ઝડપથી લાવવા માટે અને પ્રાથમિક જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ જરૂરી છે.
- કાર્યક્ષમ વહીવટ માટે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ જરૂરી છે.
- રાજકીય વિકેન્દ્રીકરણ થકી સ્થાનિક સરકારો વધુ અસરકારક રીતે કાર્ય કરી શકે છે.
- વહીવટી વિકેન્દ્રીકરણ પાછળનું પ્રેરકબળ કાર્યક્ષમતા છે. સ્થાનિક સ્તર સુધી પ્રશ્નોને હલ કરવાનું શક્ય બને છે.

લોકોની ભાગીદારી એ લોકશાહીનો મુખ્ય આધાર છે. આ લોકભાગીદારી જેટલી સક્રિય, રચનાત્મક અને બુદ્ધિગમ્ય હોય તે લોકશાહી માટે આદર્શની સ્થિતિ ગણાવી શકાય છે. સરકાર અને પ્રજા વચ્ચેનું કડીરૂપ માધ્યમ લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ છે. સત્તાની સોંપણી દ્વારા સ્થાનિક કક્ષાએ સરકારોને કે સંસ્થાઓને રાજકીય નિર્ણયો લેવાની, તેનો અમલ કરવાના રસ્તાઓ વિચારવાની, નાણાકીય સંચાલનની, વહીવટને કાર્યદક્ષ બનાવવાની સ્વાયત્તતા આપવામાં આવે છે.

વિકેન્દ્રીકરણ કરવામાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ લોકો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે એટલે કે તેમના દ્વારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ એ એક રાજકીય આદર્શ છે અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ તેનું સંસ્થાકીય સ્વરૂપ છે. ભારતમાં લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનું સંસ્થાકીય માળખું પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓ દ્વારા રચવામાં આવ્યું છે.

### 1.4 પંચાયતીરાજ માં લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનું મહત્વ

પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થામાં વિવિધ સ્તરો એટલે કે જિલ્લા, તાલુકા અને ગ્રામ્ય સ્તર પર પ્રજા દ્વારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ કાર્યરત હોય છે. આ લોક પ્રતિનિધિઓ સ્થાનિક પ્રજાની ઈચ્છા અને મહત્વકાંક્ષાઓનો પડઘો પાડે છે. સ્થાનિક વિકાસના કાર્યોને વેગ આપવા માટે પંચાયતીરાજ માં લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનો ખ્યાલ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ગ્રામ પંચાયત એ પાયાનું એકમ

છે. સરપંચ, ઉપસરપંચ અને ગ્રામ પંચાયતના સભ્યો વચ્ચે જવાબદારી વહેંચાયેલી છે. દરેક પોત-પોતાના કાર્યો સારી રીતે બજાવે તો પંચાયતીરાજ નો મુખ્ય હેતુ પૂર્ણ થાય. તેવી જ રીતે તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયતમાં પ્રમુખો, ઉપપ્રમુખો અને સભ્યો લોકપ્રતિનિધિ છે. જુદી-જુદી સમિતિઓ જેમ કે સામાજિક ન્યાય સમિતિ, કારોબારી સમિતિ, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને બાંધકામ સંબંધિત સમિતિઓ વગેરે હોય છે. દરેક સમિતિ ચોક્કસ ઉદ્દેશ સાથે કાર્ય કરે છે. તે માટે પોતાના કાર્યકાળમાં એજન્ડાઓ નિશ્ચિત કરીને વિકાસલક્ષી કાર્યોનું આયોજન કરે છે. તેના અમલીકરણ માટે પ્રયત્નો હાથ ધરે છે. જરૂર પડે ત્યાં અન્ય સમિતિ કે ઉપરી કક્ષા સાથે સંકલન અને સહકારી અભિગમ ધરાવી કાર્ય કરે છે. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા વહીવટમાં સરળતા, સુગમતા લાવે છે. સુશાસન માટે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ આવશ્યક છે. ઇ-શાસન જેવાં ખ્યાલો આધુનિક સમયમાં વિકેન્દ્રીકરણના ખ્યાલને વધુ બળવાન બનાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી રહ્યાં છે.

લોકોની સહભાગીતામાં સતત વધારો કરવા માટે, વહીવટને લોકાભિમુખ કરવા માટે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનું મહત્વ સવિશેષ છે.

### 1.5 લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ કરવા માટેના અવરોધક પરિબળો

લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણના આદર્શને અમલમાં મૂકવા માટે પંચાયતીરાજ માં ઘણા અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે. મુખ્યત્વે નીચે મુજબના છે.

- સંકલનનો પ્રશ્ન
- પોતાની 'ભૂમિકા' શું તે બાબતે અસ્પષ્ટતા
- વહીવટી પ્રશ્નો
- સંવહનના પ્રશ્નો
- સક્ષમ નેતાગીરીનો અભાવ

ઉપરોક્ત અવરોધક પરિબળો હોવા છતાં પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થામાં લોકભાગીદારી વધી રહી છે. સમગ્ર પ્રક્રિયામાં છેવટનું ધ્યેય તો લોકોની નિર્ણય પ્રક્રિયામાં ભાગીદારી અને સામેલગીરીનું છે. યોગ્ય માળખાનો વિકાસ કરીને યુવા નેતૃત્વને પ્રોત્સાહિત કરીને લોકોનું વધુને વધુ લોકશાહી ઢબે રાજકીયકરણ કરીને લોકોને વિકાસલક્ષી ગતિવિધિઓ સામેલ કરીને લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણના ખ્યાલને વાસ્તવમાં ચરિતાર્થ કરી શકાય છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના માધ્યમ થકી તે શક્ય છે. ગ્રામીણ વિકાસના કાર્યોને વેગ આપવા માટે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ અતિ આવશ્યક છે.

### 1.6 સારાંશ

આ એકમમાં તમે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનો અર્થ સમજ્યા છો. આ સાથે તમે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણની વિવિધ જરૂરિયાતોની પણ સમજ મેળવી. પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થામાં લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનું મહત્વ અને તેના અવરોધક પરિબળોનો અભ્યાસ તમે કર્યો છે. ટૂંકમાં પંચાયતીરાજ માં લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણના ખ્યાલને વાસ્તવમાં ચરિતાર્થ કરવો હોય તો લોકોની ભાગીદારી તેની પૂર્વ શરત છે. વહીવટી અને અન્ય બાબતો પણ આ સાથે ઘણી અગત્યની છે. સહિયારી જવાબદારીની ભાવનાથી આ આદર્શ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

---

### 1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

---

(અ) નીચે આપેલ પ્રશ્નનો વિગતવાર જવાબ આપો.

1. લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનો ખ્યાલ સમજાવી તેની જરૂરિયાતો, મહત્ત્વ અને અવરોધક પરિબલોની વિગતવાર ચર્ચા કરો.
- 
- 
- 
- 
- 

---

### 1.8 સંદર્ભ સૂચિ

---

1. EPA-02, બ્લોક 06 ઉદભવતા પ્રશ્નો, ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, 1989.
2. EPA-03, બ્લોક 05 વિકેન્દ્રીકરણ અને વિકાસ, ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, 1992.
3. S. N. Mishra, Shweta Mishra, Chaitali Pal : Decentralised Planning and Panchayati Raj, Mittal Publications, New Delhi, India, First Edition, 2000.

## રૂપરેખા

## 2.0 ઉદ્દેશો

## 2.1 પ્રસ્તાવના

## 2.2 અધિકારી અને પદાધિકારીના સંબંધો

## 2.2.1 અધિકારી અને પદાધિકારીઓ વચ્ચે ઘર્ષણના કારણો

## 2.3 સાંસદો-ધારાસભ્યો વિકાસગ્રાન્ટ : કેટલાંક પ્રશ્નો

## 2.4 પંચાયતી રાજ માટેનું નાણાંકીય આયોજન

## 2.4.1 પંચાયતો માટેના નાણાંકીય સહાય અંગેના વિવિધ પંચો

## 2.5 સારાંશ

## 2.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

## 2.7 સંદર્ભ સૂચિ

## 2.0 ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થી નીચેની વિગતોથી માહિતગાર બનશે.

- પંચાયતી રાજ અતર્ગત અધિકારી અને પદાધિકારીઓ વચ્ચેના સંબંધો, ઘર્ષણના કારણો જાણશે.
- સાંસદો-ધારાસભ્યો વિકાસ ગ્રાન્ટ અંગેના કેટલાંક પ્રશ્નો વિશે માહિતી મેળવશે.
- પંચાયતી રાજ માટેનું નાણાંકીય આયોજન સંબંધિત બાબતોની સમજ મેળવશે.

## 2.1 પ્રસ્તાવના

લોકશાહીમાં જનતાને પોતાના પ્રતિનિધિઓ અંગે વિગતવાર જાણવાનો અધિકાર હવે તો સર્વોચ્ચ અદાલતે પણ માન્ય કર્યો છે. 02/05/2002ના રોજ આપવામાં આવેલા ઐતિહાસિક ચુકાદામાં સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્પષ્ટ આદેશ કર્યો છે કે ગ્રામપંચાયતથી લઈને લોકસભા-રાજ્યસભા અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓની ચૂંટણી પ્રક્રિયા ન્યાયી નિષ્પક્ષ અને પારદર્શક પદ્ધતિ દ્વારા થવી જોઈએ તે જવાબદારી ચૂંટણી પંચની છે.

પંચાયતીરાજમાં સરપંચ એ ગામડાના સ્તરે પાયારૂપ છે. તેની ભૂમિકા મહત્વની છે. પંચાયતીરાજને સફળ અથવા નિષ્ફળ બનાવવામાં સરપંચની ભૂમિકા ખૂબ નિર્ણાયક માનવામાં આવે છે. જો પંચાયતીરાજ દ્વારા ગામમાં વિશ્વાસનું વાતાવરણ ઊભું કરવામાં આવે તો તે ગામ રાજ્યમાં નમૂનારૂપ ભૂમિકા ભજવી શકે તેમ છે. સરપંચ સફળ ત્યારે થાય જ્યારે ગામલોકો તેનામાં વિશ્વાસ મૂકતાં થાય. એ માટે જરૂરી છે કે સરપંચ પોતે પણ રાજ્યસરકાર તથા કેન્દ્રની સરકારની જન કલ્યાણકારી યોજનાઓથી માહિતગાર હોય અને તેનો યોગ્ય લાભ પોતાના ગ્રામવાસીઓને અપાવી શકે.



આ અભ્યાસક્રમનો હેતુ ગામડાની જનતા પંચાયતીરાજ અને પોતાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધીઓ વિશેની માહિતી મેળવે તથા ચૂંટાયેલા જનપ્રતિનિધીઓ સરકારની વિભિન્ન પ્રકારની જનકલ્યાણકારી યોજનાઓની માહિતગાર બને તથા અન્ય તાલુકાઓમાં પણ આવી કામગીરી હાથ ધરાશે. લોકશાહીની સફળતાનો આધાર આખરે તો જનતાની જાગૃતિ પર રહેલો છે અને ગ્રામ્ય સ્તરે જેટલા પ્રમાણમાં આવી જાગૃતિ જેટલા પ્રમાણમાં વધુ તેટલા પ્રમાણમાં લોકશાહી સફળ બની શકે છે.

## 2.2 અધિકારી અને પદાધિકારીના સંબંધો

પંચાયતીરાજમાં સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓમાં અધિકારીઓ અને પદાધિકારીઓનાં સંબંધોના પ્રશ્નો નવી ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. હેની મેડિક કહે છે કે “આ સંબંધોમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ લોકોની ઈચ્છા પ્રમાણે વહીવટ ચલાવવામાં અધિકારીઓને સલાહ સૂચન આપે. પરંતુ જે નીતિ નક્કી થાય તેનો અમલ કરવાનું કામ તો અધિકારીઓ પાસે જ રહે છે. આ આદર્શ પરિસ્થિતિ થઈ કહેવાય.”

કેન્દ્ર તથા રાજ્ય સરકારોનાં સનદી અધિકારીઓ રાજકીય નેતાઓનાં પ્રભાવમાં સહજ રીતે આવતા નથી. પરંતુ પંચાયતીરાજમાં આવું બનતું નથી. પરિણામે પંચાયતરાજનાં અધિકારીઓ ગ્રામીણ કક્ષાના નેતાઓ અને પ્રજાનાં સીધા સંપર્કમાં આવતાં હોય છે. પરિણામે અધિકારીઓ અને ચૂંટાયેલા પદાધિકારીઓ એકબીજા પર પ્રભાવ પાડવાનું રાજકારણ શરૂ કરે છે. પરીણામ સ્વરૂપે તેમનાં સંબંધો તનાવભર્યા બને છે.

શ્રી આઈ.એચ. ખાન લખે છે કે “Political pressure tends to be more intensive at the lower levels, as individual staves in administrative decisions become more direct and clear and so, maintaining correct and cordial relations with non-official without violating the rules as prescribed by government, is more difficult in panchayati raj institutions than in the comparatively refined atmosphere of state or central institutions.”

અધિકારી અને પદાધિકારીઓ વચ્ચેના સંબંધો ઉપર જ પંચાયતીરાજની સફળતાનો આધાર રહેલો છે. તેમણે સાથે મળીને કાર્ય કરીને જ લોકતંત્રનો વ્યાપને વધારવાનો છે. સમાજમાં દેશમાં રાજ્યમાં આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય સમાનતા લાવવાની છે.

પંચાયત વિભાગની પોતાની કેડર પણ હોય છે અને ઘણાં અધિકારીઓ રાજ્યસેવામાંથી ડેપ્યુટેશન પર પણ આવતાં હોય છે. પંચાયતરાજનાં અધિકારીઓએ એ ન ભૂલવું જોઈએ કે ચૂંટાયેલા જનપ્રતિનિધિઓ ભલે ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલાં ન હોય કે સરકારી યોજનાઓથી માહિતગાર ન હોય પરંતુ તેઓ ગ્રામીણકક્ષાએ લોકોનાં દુઃખ સમસ્યાઓને દૂર કરવાનાં દ્રઢ નિશ્ચય સાથે જાહેર જીવનમાં આવે છે. તેમનામાં કંઈક નવું શીખીને સ્થાનિક લોકોની સેવા કરવાની ભાવનાથી પ્રેરિત હોય છે. માટે અધિકારીઓએ તેમને સાથે રાખીને વિકાસનાં કાર્યમાં જોડાવું જોઈએ અને સુમેળભર્યા સંબંધો રાખવાં જોઈએ.

### 2.2 .1 અધિકારી અને પદાધિકારીઓ વચ્ચે ઘર્ષણના કારણો

#### 1. દરરોજ કામકાજમાં વધારે સત્તાની માગણી :

પંચાયતીરાજનાં દરરોજનાં વહીવટની સંચાલનની જવાબદારી અધિકારીઓની ગણાય છે. પદાધિકારીઓ નીતિ વિષયક નિર્ણયો લે છે. અને તેના અમલનું કામ જે તે અધિકારીઓ સંભાળી લે છે. જરૂર પડે પદાધિકારીઓ સલાહ-સૂચનો-માર્ગદર્શન આપી શકે છે. પરંતુ જ્યારે પદાધિકારીઓ દરરોજના સામાન્ય વહીવટમાં દખલ કરે છે ત્યારે સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.

## 2. નિમણૂક અને બદલી :

અધિકારીઓ અને પદાધિકારીઓ ઘર્ષણનો બીજો મુદ્દો કર્મચારીઓની નિમણૂક અને બદલી અંગેનો છે. દા.ત. ઘણીવાર જીલ્લા પરિષદનીશિક્ષણ સમિતિએ ખાસ કરીને પ્રાથમિક શિક્ષકોની નિમણૂક, બદલી અને બઢતીની બાબતમાં ઘણો રસ દર્શાવ્યો જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં માનનીય શ્રી ઝીણાભાઈ દરજી કમિટી(1973)નીદ્વારા પણ આ પ્રકારની ફરિયાદ જોવા મળી છે. તેનાં અધિકારીઓ અને પદાધિકારીઓ વચ્ચેનું ઘર્ષણ તાલુકા કક્ષાએ વિશેષ જોવા મળે છે. તાજેતરમાં ગુજરાતના એક જિલ્લામાં ડી.ડી.ઓ અને જિલ્લા પ્રમુખની વચ્ચે પણ આવો કિસ્સો બન્યો હોવાનું જાણવા મળ્યું છે.

## 3. સીધો કાબૂ :

ઘણાં પ્રસંગો એવા પણ બન્યા છે કે જેમાં જિલ્લા પંચાયતનાં પ્રમુદ દ્વારા સમગ્ર વહીવટીતંત્ર પર પોતાનો સીધો કાબૂ પ્રસ્થાપિત કરવાનાં પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે અને પોતાના રાજકીય પ્રભાવનો ઉપયોગ કરીને તાલુકા કક્ષા સુધી પોતાનો વ્યાપ વધારવાનાં પ્રયત્નો થાય છે. અધિકારીઓ દ્વારા નિયમો અનુસાર વહીવટીકાર્યો કરવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે અને ઘર્ષણ થાય છે.

## 4. વિશ્વાસનો અભાવ :

અધિકારીઓ અને પદાધિકારીઓ વચ્ચે હજુ પણ જોઈએ તેવો વિશ્વાસ નિર્માણ થઈ શક્યો નથી. રામમૂર્તિ કમિટીએ પણ ટકોર કરી છે કે સરકારી કર્મચારીઓ પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓના આદેશનો અમલ નહીં કરે તેવી નીતિ રાખવી અસ્થાને છે. લોકશાહી અને કાર્યદક્ષ વહીવટીતંત્રનાં લાભ માટે આપણે એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરીએ જેથી મુખ્ય વહીવટી અધિકારીને ભય કે લાલચ સિવાય નિર્ણય લેવાનું શક્ય બને. દરજી કમિટીએ માર્મિક રીતે કહ્યું છે કે સરકારી અધિકારીઓનું જાહેરમાં અપમાન થાય તો ભાગ્યે જ પરસ્પર વિશ્વાસ સંપાદન કરી શકાય.

## 5. અન્ય કારણ :

આ પ્રકારનું ઘર્ષણ અનિવાર્ય નથી તે તો સ્વયં સ્પષ્ટ છે. જો ઘર્ષણના મૂળમાં રહેલાં કારણો દૂર કરવામાં આવે તો પરિસ્થિતિ ઘણી હળવી બની શકે છે. સાથે સાથે પ્રજાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને સરકારની કલ્યાણકારી યોજનાઓ તથા તેમનાં અધિકારો અને ફરજોને સમજાવીને તથા અધિકારીને તે કેવી રીતે જનપ્રતિનિધિને સાથે લઈને પ્રજાનાં પ્રશ્નો દૂર કરવાના કાર્ય કરી શકે તે માટેનાં પ્રશિક્ષણવર્ગો દ્વારા સુધારો લાવી શકાય.

## 2.3 સાંસદો-ધારાસભ્યો વિકાસગ્રાન્ટ : કેટલાંક પ્રશ્નો

38લાખ લોકપ્રતિનિધીઓ દેશનાં જુદાં-જુદાં રાજ્યોનાં 4862 સાંસદો અને ધારાસભ્યો, 500 જેટલી જિલ્લા પંચાયતો, 6000 તાલુકા પંચાયતો, 2,50,000 ગ્રામ પંચાયતો, 89 મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનો, 1500 મ્યુનિસિપાલિટીઓ, 1800 જેટલાં બરો મ્યુનિસિપાલિટીઓ સહિતના લોકોએ ચૂંટીને મોકલેલા લભગભગ 38લાખ લોક પ્રતિનિધિઓ છે. ગુજરાત સરકારે દરેક ધારાસભ્યોને પોતાની વિધાનસભા ક્ષેત્રના તેમનાં વિકાસ માટે વાર્ષિક 1 કરોડથી પણ વધારે આપી છે. દર વર્ષે આટલીરકમનાં વિકાસનાં કામો ધારાસભ્ય કહે ત્યાં વહીવટીતંત્ર દ્વારા કરી આપવાનાં તેજ પ્રમાણે દેશનાં સંસદસભ્યોને પણ કરોડો રૂપિયાની ગ્રાન્ટ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા વિકાસ માટે ફાળવવામાં આવે છે.

લોકસભાનાં સભ્યોને આ ગ્રાન્ટની રકમ પોતાના મત વિસ્તારમાં યોગ્ય લાગે તે રીતે વાપરવાની છૂટ હોય છે. અલબત્ત નક્કી કરેલા માર્ગદર્શક માપદંડોના આધારે રાજ્યસભાના સભ્ય પોતાની ગ્રાન્ટના ઉપયોગ માટે જિલ્લો પસંદ કરી શકે છે. જ્યારે રાજ્યસભાના નિયુક્ત સભ્ય દેશનાં કોઈપણ ભાગમાં એક અથવા વધારે જિલ્લાઓને પોતાની ગ્રાન્ટનાં ઉપયોગ માટે પસંદ કરી શકે છે. આ યોજનાનું વહીવટી મંત્રાલય કેન્દ્રનું આંકડાકીય અને કાર્યક્રમ અમલીકરણ ખાતું છે.

આ યોજના નીચે દરેક સાંસદ જિલ્લા કલેક્ટરને એક વર્ષમાં 5 કરોડ રૂપિયાના કામોની ભલામણ કરી શકે છે. સામાન્ય રીતે સાંસદની ભલામણ સ્વીકારાતી હોય છે. જો તે ટેકનિકલ રીતે શક્ય બનતી હોય તો મંત્રાલય મંજૂર યોજનાના નાણાં સીધા કલેક્ટરને સુપરત કરે છે. જેઓ તેનો અમલ સરકારી એજન્સીઓ અથવા પંચાયતીરાજસંસ્થાઓ દ્વારા કરાવે છે. આ કામોમાં ખાનગી કોન્ટ્રાક્ટરો રોકવામાં આવતા નથી.

કાયમી અસ્કાયમત રૂપે કરાવાતા આ કામો સરકારની માલિકીના થાય છે. સરકારે હાથ ધરી શકવાના 28 કામોની યાદી આપી છે. જેમાં શાળાનાં મકાનો, માર્ગો, નાળા જેવા કાર્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

સાથે સાથે કયા પ્રકારનાં કામો ન કરી શકાય તેની પણ યાદી છે. જેમાં સરકારી ઓફિસનું મકાન, ખાનગી સંસ્થાઓના કામો, મરામત યા જાળવણીના કામો, સ્મારકો ઊભા કરવાનાં કામો, જમીન સંપાદનના કામો, વ્યક્તિગત લાભ માટે મિલકતો ઊભી કરવી અને ધાર્મિક સ્થળો બાંધવા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

એક અહેવાલ પ્રમાણે 16968 પૂરા થયેલાં કામોમાંથી 11915 કામોમાં ગ્રાન્ટ મળે ત્યારે તે વાપરવાનું સર્ટીફિકેટ કલેક્ટરો મેળવી શકતા નથી. પરિણામે કરોડો રૂપિયાની ગ્રાન્ટ એજન્સીઓ પાસે વપરાયા વિનાની પડી રહે છે. સરકારનાં નિયમો પ્રમાણે આવી ન વપરાયેલી ગ્રાન્ટ રકમ વર્ષને અંતે કોન્સિલીડેટેડ ફંડમાં પછી જમા થાય છે. માટે પંચાયતીરાજનાં ચૂંટાયેલા જનપ્રતિનિધિએ આવી વિકાસલક્ષી ગ્રાન્ટોનો પ્રજાનાં હિતમાં ઉપયોગ થાય તથા તે માટેની બધી પ્રોસિજર્સનું પાલન થાય તે ધ્યાને રાખવાની જરૂર છે.

કેન્દ્ર અને રાજ્યોની સરકારો દ્વારા જનપ્રતિનિધિ એવા સાંસદો તથા ધારાસભ્યોને કરોડો રૂપિયા જનતાનાં વિકાસ માટે ગ્રાન્ટ સ્વરૂપે આપવામાં આવે છે. પરંતુ ઘણીવાર નેતાઓ તથા અધિકારીઓ દ્વારા નિયત કાયદાકીય પ્રક્રિયાનું નિયમ પ્રમાણે પાલન કરવામાં આવતું નથી. પરિણામે જે ગ્રાન્ટનો ઉપયોગ લોકોની સુખાકારી અને સમસ્યાઓનાં ઉકેલ માટે વપરાવા જોઈએ તેની જગ્યાએ તે પાછા ચાલ્યા જાય છે માટે પંચાયતી રાજનાં ચૂંટાયેલા જનપ્રતિનિધિઓની પાસે એ અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે તે સરકારી યોજનાઓનો લાભ છેવાડાનાં લોકો સુધી પહોંચાડે તથા સાંસદ અને ધારાસભ્યોની વિકાસલક્ષી ગ્રાન્ટનો ઉપયોગ પણ યોગ્ય રીતે થાય તે સાચા અર્થમાં વિકાસનાં ફળ છેવાડાનાં નાગરિક સુધી પહોંચી શકે.

#### 2.4 પંચાયતીરાજમાટેનું નાણાંકીય આયોજન

ભારતનાં બંધારણનાં આર્ટિકલ 280માં નાણાપંચની રચના કરવા માટેની જોગવાઈ છે. હાલનાં પંદરમાં નાણાંપંચ (Fifteenth Finance Commission) દ્વારા પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ નં 4.36 લાખ કરોડ રૂ. સીધા જ આપવામાં આવ્યા છે.

લોકતંત્રને મજબૂત બનાવવા માટે સત્તા અને નાણાકીય સત્તાનું સાચું વિકેન્દ્રીકરણ થવું જોઈએ. પંચાયતીરાજમાં સ્થાનિક વિકાસનાં કામોમાં કયા કામો પહેલા લેવા તે નિર્ણય પણ સ્થાનિક કક્ષાએ જ થવો જોઈએ.

#### 2.4.1 પંચાયતો માટેના નાણાકીય સહાય અંગેના વિવિધ પંચો

સરકાર દ્વારા સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓની નાણાકીય હાલત સુધારવા અનેકવાર પ્રયત્નો કર્યા છે. તેના અનુસંધાનમાં ઉચ્ચ કક્ષાનાં કમિશનો અને કમિટીઓ રચી તેનાં અહેવાલો પણ મેળવ્યાં છે.

##### 1. સ્થાનિક નાણાકીય તપાસ કમિટી, 1950, Chairman : P. K. Wattal

પંચાયતો અંગેની મુખ્ય ભલામણો :

1. દરેક પંચાયતે ઘરવેરો, સફાઈવેરો, મિલકતવેરો નાંખવો.
2. શ્રમકર મરજીયાત કરવો.
3. જમીન મહેસૂલનાં 15% પંચાયતને આપવા.
4. સ્થાવર મિલકતની તબદિલી પર સરચાર્જ નાંખવો.
5. પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી સરકારે સંભાળવી.
6. પંચાયતનાં કર્મચારીનાં પગારનો 314 હિસ્સો સરકારે ભોગવવો.
7. પંચાયતોને રાજ્ય સરકારની માલિકીની જમીનનો ઉપયોગ કરવાનો હક હોવો જોઈએ.
8. પંચાયતોને બીજી આવક થાય તેવાં સ્ત્રોત ઉત્પન્ન કરવા.
9. પંચાયતોએ સહકારી ખેતી અને દૂધની ડેરી જેવી પ્રવૃત્તિઓ પણ ચલાવવી જોઈએ.

##### 2. કરવેરા તપાસ પંચ, 1954, Chairman : John Mathai

સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ માટેનાં સૂચનો :

1. જમીન અને મકાન પર કર નાંખવો જોઈએ.
2. ઓક્ટ્રોઈ દ્વારા આવક મેળવવી.
3. યાંત્રિક વાહનો સિવાયનાં વાહનો પર કર નાંખવો.
4. જાનવરો તથા હોડીઓ પર કર નાંખવો.
5. ધંધો, વ્યવસાય, કારીગરી અને સેવા પર કર.
6. જાહેરાતો પર કર.
7. સિનેમા કર /મનોરંજર કર.
8. મિલકતની તબદિલી પર કર.

##### 3. આયોજન પંચના મૂલ્યાંકન અભ્યાસો (1957-58)

આયોજન ખર્ચ તરફથી પી.ઈ.ઓ.ના જે અભ્યાસો બહાર પડ્યા છે. તેમાં ધ્યાન ખેંચનાર કોઈ ભલામણ હોય તો તે પ્રજાને સહાય માટે સીધી અપીલ કરવાની બાબત અંગેની છે. પરિણામે સારો એવો “લોકફાળો” મળ્યો છે. આ પદ્ધતિના બે ફાયદા છે.

1. પ્રજા યથાશક્તિ ફાળો આપે.

2. લોકો પોતાનાં ટેક્ષ આપવા માટે જાગૃત થાય.

આ પદ્ધતિનો વ્યાપ વધે તેવી ભલામણ કરવામાં આવી.

4. સંથનમ કમિટીનો અહેવાલ, 1963, Chairman K. Santhanam

પંચાયતોની નાણાંકીય પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા માટેની સૌથી મહત્વની સમિતિ છે.

• ભલામણો :

1. મકાનવેરો, વ્યવસાયવેરો, વાહનવેરો ફરજિયાત
2. મકાનોની આકારણી માટે સ્વતંત્ર એજન્સી
3. ઓક્ટ્રોયની જગ્યાએ કોઈ પ્રગતિશીલ કરતી વ્યવસ્થા વિચારવી જોઈએ.
4. ખાતાવેરો પંચાયતનાં ત્રણ સ્તરો વચ્ચે વહેંચાવો જોઈએ.
5. પાણીવેરો, ગટરવેરો, દિપાવલી અને સફાઈ વેરાનો દર ખર્ચના પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ.
6. સરકારે તેની પાસેની ફાજલ જમીનમાથી પંચાયતને ઓછામાં ઓછી 5એકર જમીન સામુદાયિક કામો વાપરવા માટે આપવી જોઈએ. દા.ત. મકાનો બાંધવા, દેશી ખાતરના ખાડા બનાવવા, બાગ બગીચા માટે.

---

## 2.5 સારાંશ

---

આપણો ભારત દેશ સંસદીય લોકતંત્રને વરેલો દેશ છે. જેમાં સંસદનું પોતાનું આગવું સ્થાન છે. પરંતુ તેની સાથે-સાથે લોકતંત્રને મજબૂત બનાવવામાં “પંચાયતીરાજ” પણ ખૂબ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે અને માટે જ સામાન્ય માનવી પંચાયતની ઉપરની કક્ષાની ચૂંટણીમાં મત આપીને ભૂલી જાય છે પરંતુ પંચાયતો તો નજર સમક્ષ કામ કરતી હોવાથી તથા તેની પાસે વધારે વાર કામ પડતું હોવાથી સામાન્ય ગ્રામવાસીઓનું રાજકીયકરણ કરવામાં પંચાયતની ચૂંટણી અને તેની રોજિંદી કામગીરી પંચાયતીરાજ નો ફાળો ઘણો જ મહત્વનો છે.

પંચાયતીરાજલોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણના પ્રયોગથી હવે આગળ વધી ગયું છે. સ્થાનીય લોકપહેલ અને પ્રજાકીય ભાગીદારીના કેન્દ્ર તરીકેનો તેનો અનુભવ મર્યાદિત સ્વરૂપનો છતાં પ્રોત્સાહક રહ્યો છે. તેથી જ રજની કોઠારીએ તેને માટે કહેલું “આ સંસ્થાકીય નવતર ઘટના તરીકે પંચાયતીરાજ ભાષાકીય રાજ્યોની પુનર્રચના અને આયોજનપંચની સ્થાપના કરતાં પણ વધારે અગત્યનું છે”

આપણા દેશના વિશાળ ગ્રામસમાજનું રાજકીયકરણ કરીને, રાજકીય સુગ્રથનની સામેલગીરીના મોડલ (Incorporation Modal of Political intergration) તરીકે પણ કલ્પના તેમણે કરી હતી.

---

## 2.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

---

(અ) નીચે આપેલ પ્રશ્નોના જવાબ તૈયાર કરો.

1. અધિકારી અને પદાધિકારી વચ્ચેના સંબંધો સ્પષ્ટ કરો.
- 
- 
-

---

---

2. પંચાયતીરાજમાટેનું નાણાકીય આયોજન વિશે નોંધ તૈયાર કરો.

---

---

---

---

---

---

### 2.7 સંદર્ભ સૂચિ

---

1. શાહ બી.સી., : 'ભારતમાં પંચાયતીરાજ', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, 1981.
2. આગજ બલદેવ : '73માં બંધારણીય સુધારા પશ્ચાત ભારતમાં પંચાયતીરાજ', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

## એકમ-૩

## સરકારી જનકલ્યાણકારી યોજનાઓ

### રૂપરેખા

- 3.0 ઉદ્દેશો
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 સરકારની જનકલ્યાણકારી યોજનાઓ
  - 3.2.1 પ્રધાનમંત્રી ગ્રામીણ આવાસ યોજના
  - 3.2.2 વહાલી દિકરી યોજના
  - 3.2.3 મુખ્યમંત્રી મહિલા ઉત્કર્ષ યોજના
  - 3.2.4 મા અમૃતમ યોજના
  - 3.2.5 સૌર ઊર્જા સંચાલિત સિંચાઈ પમ્પ સેટ્સ યોજના
  - 3.2.6 સરકાર આવાસ યોજના- 2
  - 3.2.7 ચિરંજીવી યોજના
  - 3.2.8 ડૉ. આંબેડકર વિદેશ અભ્યાસ લોન યોજના
- 3.3 સારાંશ
- 3.4 સ્વાધ્યાય
- 3.5 સંદર્ભ સૂચિ

### 3.0 ઉદ્દેશો

- આ એકમના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થી સરકારની વિવિધ જનકલ્યાણકારી યોજનાઓની જાણકારી મેળવશે.

### 3.1 પ્રસ્તાવના

આપણો ભારત દેશ “વસુધૈવ કુટુંબકમ”ની સાંસ્કૃતિક ધરોહર ધરાવતો દેશ છે.

આઝાદી પ્રાપ્ત થયા પછી રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકારો પર દેશના વિવિધતા ધરાવતા ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશ, જાતિ, ધર્મ, સંપ્રદાયનાં લોકોને તેમની ક્ષમતા પ્રમાણે વિકસવાની તકો પ્રાપ્ત થાય અને તેઓ રાષ્ટ્રનિર્માણની પ્રક્રિયામાં જોડાઈને પોતાનો તથા દેશનો વિકાસ કરે તેવા ઉમદા ઉદ્દેશ્યથી સરકારી જનકલ્યાણકારી યોજનાઓ કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્યોની સરકારો દ્વારા બનાવવામાં આવી.

દેશમાં તથા રાજ્યમાં સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, આરોગ્યલક્ષી સુવિધાઓ યોગ્ય લાભાર્થીઓ સુધી પહોંચે અને તેનો બહોળા પ્રમાણમાં લાભ લેતાં થાય તે ઉદ્દેશ્ય છે.

### 3.2.1 પ્રધાનમંત્રી ગ્રામીણ આવાસ યોજના(PM Awaas Yojana)

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગરીબીના વિષયકમાં ફસાયેલાં લોકોને પોતાના પાકા ઘર

બનાવવા માટે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા આર્થિક સહાયતા આપવામાં આવે છે તથા સબસિડી (Subsidy) વિશેષ રાહતો આપવામાં આવે છે.

સરકારી જનકલ્યાણકારી  
યોજનાઓ

- **આવેદન કરવાની પદ્ધતિ :**

સૌથી પહેલા પ્રધાનમંત્રી આવાસ યોજનાની વેબસાઈટ પર જાવ <http://pmaymis.gov.in>

અત્યાર સુધીમાં દેશનાં લાખો લોકો દ્વારા આ પ્રધાનમંત્રી ગ્રામીણ આવાસ યોજનાનો લાભ લઈને પોતાના પાકા મકાનો બનાવ્યા છે તથા વિશેષ રાહતો પ્રાપ્ત કરી છે.

### 3.2.2 વ્હાલી દિકરી યોજના

જેન્ડર ઇક્વાલિટીની દિશામાં ગુજરાત સરકારનો મહત્વપૂર્ણ નિર્ણય.

દીકરીના જન્મ વેળા માતા-પિતાને આર્થિક સહાય આપીને જેન્ડર રેશિયો જાળવવાની દિશામાં ગુજરાતનું મહત્વપૂર્ણ પગલું.

રૂપિયા બે લાખની વાર્ષિક આવક ધરાવતાં પરિવારને પ્રથમ બે દીકરી માટે આ યોજનાનો લાભ ધોરણ 1 માં પ્રવેશ લેતી કન્યાને રૂ.4000/-તથા ધોરણ 9 માં પ્રવેશ લેતી કન્યાને રૂ.6000/- અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે અથવા 18 વર્ષની ઉંમરે લગ્ન વખતે રૂ.1 લાખની આર્થિક સહાય. અત્યાર સુધીમાં 6000 થી પણ વધારે પરિવારોને આ યોજનાનો લાભ મળ્યો છે.

### 3.2.3 મુખ્યમંત્રી મહિલા ઉત્કર્ષ યોજના (MMUY)

આ યોજના અંતર્ગત ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં 50,000 તથા શહેરી વિસ્તારોમાં 50,000 મળીને કુલ 1 લાખ મહિલાઓના જૂથની રચના કરવી.

એક જૂથમાં 10 મહિલા હોય આવા 1 લાખ જૂથ એટલે કે 10 લાખ મહિલાઓને 0 ટકા વ્યાજે રાજ્ય સરકાર દ્વારા 1,000 કરોડની લોન સહાય આપવી. (વ્યાજ મુક્ત લોન)

મહિલાઓના આર્થિક સશક્તિકરણ દ્વારા વિકાસ પ્રક્રિયામાં તેમને દેશનાં વિકાસનાં મહાયજ્ઞમાં સમાન અવસર આપવા માટે આગળ વધતું ગુજરાત.

### 3.2.4 મા અમૃતમ યોજના [Mukhyamantri Amrutam Yojana (Ma)]

4 લાખથી ઓછી આવક ધરાવતા બધા જ પરિવારો તેનો લાભ લઈ શકે છે. જિલ્લા કક્ષાએ નાયબ મામલતદાર તથા તાલુકા કક્ષાએ તાલુકા આરોગ્ય અધિકારી અને નગરપાલિકામાં આરોગ્ય અધિકારી દ્વારા નોંધણી કરવામાં આવે છે. મા યોજના દ્વારા લાભાર્થી પરિવારોને રૂ.3 લાખને બદલે 5 લાખનું આરોગ્ય સુરક્ષા કવચ તથા 70 લાખ પરિવારોનાં 3 કરોડ 50 લાખ લાભાર્થીઓને આવરી લેવાયા. અત્યાર સુધીમાં 3710 કરોડના 25 લાખથી વધારે દાવાઓ મંજૂર થયા. વાર્ષિક 6 લાખ સુધીની આવક ધરાવતાં કુટુંબના 60 કે તેથી વધુ વયના સિનિયર સિટીઝનને આવરી લેવાયા. કિડની, લીવર, પેન્ક્રિયાઝના પ્રત્યારોપણ માટે રૂ.2 લાખની સહાયની રકમમાં વધારો કરીને 5 લાખ કરવામાં આવી. આવક મર્યાદા વધારીને 4 લાખ રૂપિયા કરવામાં આવી પરિણામે વધુ 80 લાખ પરિવારોને આવરી શકાયા. જિલ્લા આરોગ્ય અધિકારી, [www.magujarat.com](http://www.magujarat.com)

### 3.2.5 સૌર ઊર્જા સંચાલિત સિંચાઈ પમ્પ સેટ્સ યોજના

- **કોને લાભ મળી શકે :**

(1) જે અરજદારનાં નામે એક જ સર્વે નંબરમાં અથવા પાસ પાસેના સંયુક્ત સર્વે



નંબરો ગણતરીમાં લેતા ઓછામાં ઓછી એક એકર જમીન તેમાં બોર-કૂવો હયાત હશે તેમને જ આ યોજનાનો લાભ મળી શકશે. આમ છતાં જે અરજદારની જમીનમાં બોર/કૂવો નહિ હોય છતાં અરજી કરેલ હશે તો તેમને લાભાર્થી ફાળો ભરવાની જાણ કર્યા પછી બોર/કૂવો બનાવવા માટે બે મહિનાનો સમય આપવામાં આવશે. (2) પરંપરાગત ખેતી વિષયક વીજ જોડાણ મેળવવા નોંધાયેલ અંદાજપત્ર ભરપાઈ કરેલ, અંદાજપત્ર ભરપાઈ કરવાનાં બાકી હોય એવા લાભાર્થીઓ સોલાર ગેસ પંપ સેટ્સ માટે પોતાનું સ્વીચ ઓવર (તબદીલ) કરી શકશે. અગાઉ જો પરંપરાગત ખેતી વિષયક વીજ જોડાણ મેળવવા અરજીની નોંધણી ન કરાવેલ હોય એવા અરજદારો પણ સોલાર વોટર પમ્પ સેટ્સ માટે નોંધણી કરાવી શકશે.

આ યોજના અંતર્ગત રાજ્ય સરકાર દ્વારા દરેક લાભાર્થી ખેડૂતને જરૂરિયાત અનુસાર ત્રણથી પાંચ હોર્સ પાવર અથવા 7.5 હોર્સ પાવરના સૌર ફોટો વોલ્ટીક આધારિત સબમર્સિબલ પમ્પ સેટ્સ (AC/DC પ્રવાહ આધારિત) પૂરા પાડવામાં આવશે.

આ યોજનાનો લાભ મેળવવા માટે વિસ્તારમાં લાગુ પડતી વીજ વિતરણ કંપનીની પેટા વિભાગીય કચેરીમાં અરજી કરી શકાશે.

### 3.2.6 સરદાર આવાસ યોજના - 2

#### ● આ યોજનાના લાભાર્થીઓની પાત્રતા

- (1) કાયું મકાન ધરાવતા અને બીપીએલ (BPL) યાદીમાં 21 થી ઉપર ગુણાંક ધરાવતાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસવાટ કરતાં લાભાર્થીઓ.
- (2) જે તે ગામની બીપીએલ યાદીમાં 21 થી ઉપર ગુણાંકમાં નામ સમાવિષ્ટ હોવું જોઈએ.
- (3) સરકારી યોજનામાંથી અગાઉ મકાન સહાયનો લાભ મળેલ હોવો જોઈએ નહિ.

40,000 મકાન સહાય (કાચા મકાનની જગ્યાએ નવું મકાન બનાવવા માટે)

તાલુકા વિકાસ અધિકારી TDO તથા જિલ્લા વિકાસ અધિકારી DDOનો સંપર્ક કરવો.

### 3.2.7 ચિરંજીવી યોજના

આ યોજનામાં ગરીબી રેખા હેઠળની (બી.પી.એલ.) કાર્ડ ધરાવતી કુટુંબની પ્રસૂતા બહેનો તથા ગરીબી રેખા હેઠળ ઉપરની (એ.પી.એલ. કાર્ડ ધરાવતી) પરંતુ આવક વેરો ન ભરતી હોય તેવા અનુસૂચિત જનજાતિ કુટુંબોની પ્રસૂતા બહેનોને લાભ, જે લાભાર્થી પાસે બી.પી.એલ. કાર્ડ ઉપલબ્ધ ન હોય તેમણે તેઓનાં વિસ્તારનાં તલાટી કમ મંત્રી, સરપંચ, મામલતદાર પાસેથી આવકનું પ્રમાણપત્ર મેળવવું.

આ યોજના હેઠળ બહેનો સરકાર દ્વારા નક્કી કરાયેલા ખાનગી દવાખાનામાં વિનામૂલ્યે પ્રસૂતિ કરાવી શકે છે. દવાખાનામાં દાખલ થયેલ પ્રસૂતાએ દવાખાનામાં કોઈપણ રકમ ચૂકવવાની હોતી નથી. એટલું જ નહીં પણ સરકાર સારવાર માટે જરૂરી દવાઓ પણ ડોક્ટર જ આપશે વિનામૂલ્યે. ઉપરાંત પ્રસૂતાને દવાખાને આવવા માટે ભાડા પેટે રૂ.200/- ડોક્ટર દ્વારા આપવામાં આવશે.

યોજનાનો લાભ લેવા માટે જિલ્લાના મુખ્ય જિલ્લા આરોગ્ય અધિકારી, જિલ્લા પંચાયત અને કોર્પોરેશન કક્ષાએ આરોગ્ય અધિકારીનો સંપર્ક સાધવો.

### 3.2.8 ડૉ. આંબેડકર વિદેશ અભ્યાસ લોન યોજના

(SCશિડ્યુલ કાસ્ટ – અનુસૂચિત જાતિ)નાં વિદ્યાર્થીઓ માટે ડૉ. આંબેડકર વિદેશ અભ્યાસ લોન યોજનામાં 4% વ્યાજના દરે 15 લાખની લોન મળે છે.

● પાત્રતા :

ધો.12 પછીના અભ્યાસક્રમમાં જવા માટે 50% કે તેથી વધારે ગુણ તથા અનુસ્નાતક/ માસ્ટર ડિગ્રીમાં જવા માટે પણ 50% થી વધારે ગુણ હોવા જોઈએ. કોઈ આવકમર્યાદા નથી.

ગુજરાત સરકારે પ્રજાલક્ષી અને લોકકલ્યાણના માનવીય અભિગમ સાથે સર્વસમાવેશક અને સર્વપોષક વિકાસનો રાજમાર્ગ અપનાવ્યો છે.

રાજ્ય સરકારની પ્રત્યેક યોજનાઓ અને વિકાસ કાર્યક્રમનું લક્ષ્ય વંચિતો અને છેવાડાના માનવીનું કલ્યાણ રહ્યું છે. રાજ્ય સરકારે પ્રગતિશીલ ગુજરાતના કાર્યમંત્ર દ્વારા સર્વતોમુખી વિકાસની નવી આગવી પરિભાષા અપનાવી છે.

રાજ્ય સરકાર દ્વારા અનેકવિધ જનહિતલક્ષી યોજનાઓનો અસરકારક અમલ કર્યો છે સાથે વ્યક્તિગત લાભાર્થીઓના ઉત્કર્ષ-કલ્યાણની યોજનાઓ પણ એટલી જ સુલભ બનાવી છે.

---

### 3.3 સારાંશ

---

આ એકમમાં તમે ગુજરાત સરકારની વિવિધ જનકલ્યાણકારી યોજનાઓનો અભ્યાસ કર્યો. જેમાં પ્રધાનમંત્રી ગ્રામીણ આવાસ યોજના, વહાલી દીકરી યોજના, મુખ્યમંત્રી મહિલા ઉત્કર્ષ યોજના, મા અમૃતમ યોજના, સૌર ઊર્જા સંચાલિત સિંચાઈ પમ્પ સેટ્સ યોજના, સરદાર આવાસ યોજના, ચિરંજીવી યોજના, SC શિક્ષણ કાસ્ટ - અનુસૂચિત જાતિનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે ડો. આંબેડકર વિદેશ અભ્યાસ લોન યોજના વિશે તમે જાણકારી મેળવી છે. જરૂરિયાતમંદ નાગરિકો વિવિધ કલ્યાણકારી યોજનાઓનો લાભ સરળતાથી મેળવી આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને વૈયક્તિક ઉત્કર્ષ માટે સાધે તે અપેક્ષિત છે.

---

### 3.4 સ્વાધ્યાય

---

(અ) નીચે આપેલ પ્રશ્નનો વિગતવાર જવાબ તૈયાર કરો.

1. સરકારી જનકલ્યાણકારી વિવિધ યોજનાઓ વિશે સવિસ્તાર ચર્ચા કરો.

---

---

---

---

---

### 3.5 સંદર્ભ સૂચિ

---

3. શાહ બી.સી.: 'ભારતમાં પંચાયતીરાજ', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, 1981.
4. આગજ બલદેવ : '73માં બંધારણીય સુધારા પશ્ચાત ભારતમાં પંચાયતીરાજ', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

નોંધ : વિશેષ માહિતી માટે ધ ગુજરાત પંચાયતી એક્ટ-1993,

<https://www.panchayatgujarat.gov.in> અને

<https://www.panchayat.gov.in> નો ઉપયોગ કરી શકશો.

રૂપરેખા

4.0 ઉદ્દેશો

4.1 પ્રસ્તાવના

4.2 પંચાયતીરાજને સફળ બનાવવાના સૂચનો

4.2.1 લોકશાહી ભાવનાનો ખરા અર્થમાં વિકાસ

4.2.2 પંચાયતીરાજમાં 'સ્વ' કે 'પોતાની' ભૂમિકા અગે સ્પષ્ટ થવું

4.2.3 સ્થાનિક લોકોની સક્રિય ભાગીદારી

4.2.4 ગ્રામસભાની અસરકારકતા વધારવી

4.2.5 પંચાયતીરાજમાં ભરતી

4.2.6 અનામત બાબત

4.2.7 સરપંચને દૂર કરવાની રીત

4.2.8 આદર્શ આચાર સંહિતાનું પાલન

4.2.9 અધિકારીઓ અને પદાધિકારીના સૂમેળ સંબધો

4.2.10 સમરસ પંચાયતને પ્રોત્સાહન

4.2.11 તાલીમની અસરકારકતામાં વધારો કરવો

4.2.12 સંકલન, દેખરેખ અને અંકુશ

4.2.13 સ્ત્રી સશક્તિકરણ ઉપર ભાર

4.2.14 નાણાંકીય બાબત

4.2.15 લોકશાહીનું ખરા અર્થમાં વિકેન્દ્રીકરણ

4.2.16 સતત અને સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન

4.2.17 રાજકીય પક્ષોની ભૂમિકા અને જવાબદારી

4.2.18 વિવિધ સમિતિઓની ભલામણ

4.2.19 પંચાયતીરાજને લગતા અભ્યાસક્રમો અને સેમીનારને મહત્વ આપવું

4.2.20 પંચાયતીરાજમાં સંશોધનોને પ્રોત્સાહન

4.2.21 સલાહકાર સમિતિઓનું ગઠન

4.3 પંચાયતી રાજની ઉપસતી ભાતો

4.4 પંચાયતી રાજનું ભાવિ

4.5 સારાંશ

4.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

#### 4.7 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

#### 4.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

#### 4.9 જવાબો

#### 4.0 ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થી નીચેની બાબતો સમજી શકશે.

- પંચાયતીરાજને સફળ બનાવવાના સૂચનોની સમજ પ્રાપ્ત કરશે.
- પંચાયતીરાજને સુદૃઢ કરવાના ઉપાયો સૂચવી શકશે.
- પંચાયતીરાજની ઉપસતી ભાતોને સમજી શકશે.
- પંચાયતીરાજનું ભાવિ સમજી શકશે.

#### 4.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં આપણે પંચાયતીરાજને નડતી મુશ્કેલીઓને દૂર કરવા માટે અને પંચાયતીરાજને સફળ બનાવવા માટે શું કરવું જોઈએ? પંચાયતીરાજને સફળ બનાવવા કેવા પરિવર્તનો લાવી શકાય? સરકાર, પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ અને લોકોની એમાં શું ભૂમિકા હોઈ શકે? જેનાં કારણે પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ વધુ સક્રિય અને જીવંત બને આ સમગ્રની ચર્ચા આપણે આ એકમમાં કરીશું. આ એકમમાં આપણે પંચાયતીરાજની શક્યતાઓ, ઉપસતી નવી ભાતો કે તરાહોને સમજીને તેનાં ભાવિ વિષે વિગતવાર ચર્ચા કરવાના છીએ.

પંચાયતીરાજની સ્થાપનાથી લઈ વર્તમાન સમય સુધી પંચાયતીરાજ ઘણી બધી સમસ્યાઓ વિટંબણાઓ અને મૂંઝવણોની ગતિવિધીઓમાંથી પસાર થયું છે. દેશમાં જુદાં-જુદાં રાજ્યોમાં જુદાં-જુદાં સમયે તબક્કાવાર તેનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે. રાજ્યોને એવી સ્વાયત્તતા આપવામાં આવી છે કે તેઓ પોતાના રાજ્યને અનુરૂપ એવું પંચાયતીરાજનું માળખું સ્વીકારે. પંચાયતીરાજના પાયાનાં પ્રશ્નો અને મૂંઝવણો લગભગ બધા રાજ્યોની સરખી જ છે. જ્યારે કેટલાંક પ્રશ્નો દરેક રાજ્ય મુજબ અલગ અલગ જોવા મળે છે. પંચાયતી રાજનાં ભાવિનો વિચાર કરીએ ત્યારે પંચાયતીરાજની વિવિધ ભાતો કે તરાહને તપાસવી જોઈએ. પંચાયતી રાજનાં પુનરુત્થાનને સમજીને તેની શક્યતાઓ અને સંભાવવાનો વિચાર કરવો ઘટે. તેનાં આધારે જ પંચાયતીરાજનું ભાવિ સુનિશ્ચિત થશે.

#### 4.2 પંચાયતીરાજને સફળ બનાવવાના સૂચનો

પંચાયતીરાજ લોકશાહી સરકારનો પાયો છે. લોકશાહીનાં પાયાનાં શિક્ષણની શરૂઆત ત્યાંથી જ થાય છે. લોકશાહીને જીવંત રાખી સફળ કરવી હોય તો આ પાયાની યોગ્ય માવજત યોગ્ય રીતે થાય તે ખૂબ જ આવશ્યક છે. લોકશાહીમાં લોકભાગીદારીએ પાયાની શરત છે. પંચાયતીરાજના અમલીકરણમાં પડતી મુશ્કેલીઓને ત્યારે જ દૂર કરી શકાય જ્યારે આપણે આપણી નિષ્ફળતાના કારણો અને મર્યાદાઓને સારી રીતે સમજી શકીએ. આની સમજ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ આપણે પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓને વધુ સુદૃઢ કરી તેને ઉન્નત બનાવવાના પ્રયત્નો કરી શકીએ. વળી આ સૂચનો વ્યવહારું, સ્પષ્ટ અને અસરકારક હોવાં જોઈએ. જે ઉપાયો વાસ્તવમાં કારગત નીવડી શકે નહીં તે ઉપાયો અજમાવવા કરતાં, વાસ્તવમાં ઉપયોગી થાય તેવા સૂચનોનો વિચાર અને અમલ થાય તે જરૂરી છે. આ ઉપાયોની વિગતવાર સમજૂતિ નીચે મુજબ પ્રાપ્ત કરીએ.

#### 4.2.1 લોકશાહી ભાવનાનો ખરાઅર્થમાં વિકાસ

પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ ત્યારે જ સારી રીતે કાર્ય કરી શકે જ્યારે લોકોમાં તેની યોગ્ય સમજ હોય. લોકશાહી માત્ર કાગળ ઉપર લોકશાહી ન રહેતા ખરા અર્થમાં લોકોએ એક જીવનરીતિ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. જેથી પંચાયતીરાજનાં ઉદ્દેશોને લોકો સારી રીતે સમજી શકે. સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણનો ખ્યાલ સમજે તે જરૂરી છે.

#### 4.2.2 પંચાયતીરાજમાં 'સ્વ' કે 'પોતાની' ભૂમિકા અગે સ્પષ્ટ થવું

પંચાયતીરાજમાં એક યા બીજી રીતે સંકળાયેલ દરેક અધિકારીઓ તથા પદાધિકારીઓ અને લોકોએ પંચાયતીરાજમાં પોતાની ભૂમિકા શું છે ? તે કેવી રીતે નિભાવવાની છે ? તે અગેનો વિચાર કરી સ્પષ્ટ થવું જોઈએ. તો જ તે પોતાની સક્રિય ભૂમિકા ભજવી શકે.

#### 4.2.3 સ્થાનિક લોકોની સક્રિય ભાગીદારી

સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓ ત્યારે જ અસરકારક બની શકે જ્યારે સ્થાનિક લોકો તેમાં રસ લેતાં થાય. સઘળા વિકાસ કાર્યોને સરકારી કાર્યો માનવાની માનસિકતા પણ બદલવાની જરૂર છે. સ્થાનિક પ્રશ્નોની સમજ સ્થાનિક લોકોને સારી રીતે હોવાથી તેનો ઉકેલ પણ સ્થાનિક કક્ષાએ લોકોનાં સહયોગ અને માધ્યમથી લાવવો જોઈએ. આ માટે લોકોની સક્રિય ભાગીદારીએ અનિવાર્ય છે. ખાસ કરીને લોકોની રાજકીય જાગૃતિ વધે તે જરૂરી છે. લોકોનું ખરા અર્થમાં રાજકીયકરણ થવું જોઈએ.

#### 4.2.4 ગ્રામસભાની અસરકારકતા વધારવી

ગ્રામસભા સીધી પ્રત્યક્ષ પાયાની લોકશાહી છે. ગામના લોકો અને યુવાનોને લોકશાહી અને વિકાસનાં કાર્યો કરવાં તથા વહીવટી તાલીમ આપતી સંસ્થા ગ્રામસભા છે. આ ગ્રામસભા વધુને વધુ સક્રિય અને અસરકારક બનાવવી જોઈએ. જય પ્રકાશ નારાયણે કહ્યું હતું કે “મારે મન ગ્રામસભા જ ગામની લોકશાહી છે. ગામથી દિલ્હી સૂધીની માત્ર પ્રતિનિધિત્વવાળી જ સરકાર હોવી જોઈએ નહિ. ઓછામાં ઓછી એક જગ્યાએ સીધી લોકશાહી સરકાર હોવી જોઈએ. પંચાયત અને ગ્રામસભા વચ્ચેનો સંબંધ મંત્રીમંડળ અને વિધાનસભા જેવો હોવો જોઈએ.” જો કે ગ્રામસભા વર્ષોથી કાર્યરત છે. આમ છતાં પંચાયતીરાજની સમગ્ર કામગીરી ઉપર એકંદરે તેનો પ્રત્યક્ષ અને સીધી રીતે કહી શકાય એવો પ્રભાવ પડ્યો નથી. વાસ્તવમાં ગ્રામસભાએ ધારાસભા અને ગ્રામપંચાયતે કારોબારી બનવાની જરૂર છે. ગ્રામસભાની મિટીંગમાં સરપંચ, મંત્રી તથા ગ્રામ સેવકોની અસરકારક હાજરી ફરજિયાતની સાથે વ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય તે પ્રકારે હોવી જોઈએ. ગ્રામપંચાયતે ગ્રામિણ વિકાસની દરેક બાબતમાં ગ્રામસભાનો વિશ્વાસ અને મત મેળવીને જ આગળ વધવું જોઈએ.

#### 4.2.5 પંચાયતીરાજમાં ભરતી

પંચાયતીરાજને બાહોશ, દીર્ઘ દષ્ટિવાળા, સહિષ્ણુ અને આવડતવાળા અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની ખાસ જરૂરિયાત છે. મોટાભાગનાં રાજ્યોમાં પંચાયતીરાજનાં વહીવટીતંત્રમાં નિમાયેલાં સિનિયર અધિકારીઓ રાજ્ય સેવામાંથી લેવામાં આવે છે. આ અધિકારીઓ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં થોડાં વર્ષો નોકરી કરી પોતાની મૂળ જગ્યાએ પાછા જતા રહે છે. તેમની ખાલી પડેલી જગ્યાએ ફરી બીજા અમલદારો રાજ્ય સેવામાંથી લેવામાં આવે છે. આમ આ ક્રમ ચાલ્યા જ કરે છે. જેથી ચોક્કસ, નક્કર અને પરિણામલક્ષી કાર્ય થઈ શકતું નથી. પંચાયતીરાજમાં સેવા આપતાં અધિકારીઓ ઉપર પંચાયતો કરતાં રાજ્યનો કાબૂ વધુ હોય છે. જો કે કેટલાક રાજ્યોએ

પંચાયતો માટે અલગ સેવા સંસ્થા ઊભી કરી છે. પંચાયતીરાજનાં કર્મચારીઓ 'પંચાયતીરાજ સેવા' માંથી લેવામાં આવે તેવા પ્રબંધનો વિચાર થવો જોઈએ.

#### 4.2.6 અનામત બાબત

પંચાયતીરાજનાં સંદર્ભમાં અનામતનો વિચાર કરીએ તો આ બાબતે કોઈ યુક્તિ સંગત આધાર અને માપદંડ નક્કી કરવો જોઈએ. બંધારણીય જોગવાઈઓ અનુસાર પંચાયતીરાજમાં અનામત નક્કી કરવાની સ્વાયત્તા જે તે રાજ્યની વિવેક બુદ્ધિ પર છોડવામાં આવી છે. આ બાબતે રાજ્યોએ બુદ્ધિગમ્ય અભિગમ અપનાવવો રહ્યો.

#### 4.2.7 સરપંચને દૂર કરવાની રીત

પંચાયતીરાજનાં સરપંચને પોતાના હોદ્દા પરથી દૂર કરવાની રીત ન્યાય આધારિત હોવી જોઈએ. સરપંચોને દૂર કરવાની પદ્ધતિ અલગ-અલગ રાજ્યમાં અલગ-અલગ જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે આ પદ્ધતિ વિવેકબુદ્ધિ પર આધારિત અને ન્યાય આધારિત રાખવી જોઈએ. દરેક રાજ્યમાં આ રીત અલગ-અલગ જોવા મળે છે.

#### 4.2.8 આદર્શ આચાર સંહિતાનું પાલન

ચૂંટણીએ લોકશાહીની પારાશીશી છે. પંચાયતીરાજમાં ચૂંટણીઓ દરમિયાન આદર્શ આચાર સંહિતાનું પાલન થાય તેમજ ક્યાંય કોઈ નકારાત્મક વાતાવરણ ઉભું ન થાય તે આવશ્યક છે.

#### 4.2.9 અધિકારીઓ અને પદાધિકારીના સૂમેળ સંબંધો

પંચાયતીરાજમાં લોકો દ્વારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધીઓ સ્થાન પામે છે. આ સાથે સિવિલ સેવામાંથી ભરતી દ્વારા આવેલાં અધિકારીઓ પણ હોય છે. અધિકારીઓ અને પદાધિકારીઓ વચ્ચે સહકારયુક્ત અને સુમેળભર્યા સંબંધો સ્થપાય તે જરૂરી છે. વાસ્તવમાં બન્નેની જવાબદારીઓ અને કાર્યક્ષેત્રમાં ભિન્નતા હોવા છતાં બન્ને સાથે મળીને પંચાયતીરાજનો મૂળ ઉદ્દેશ પૂર્ણ કરવામાં હકારાત્મક અભિગમ દાખવે એ જરૂરી છે. ઘર્ષણને ઘટાડીને લોકવિકાસના કાર્યો સાથે મળીને કરે તે અપેક્ષિત છે.

#### 4.2.10 સમરસ પંચાયતને પ્રોત્સાહન

ગ્રામપંચાયત સર્વ સંમતિથી રચાય તેવી સમરસ ગ્રામ પંચાયત યોજનાનો લાભ વધુને વધુ લેવામાં આવે તો ગ્રામ વિકાસના કાર્યોને વધુ વેગ મળે. મહિલા સમરસ પંચાયતોને પણ આવકારવી જોઈએ. સરકાર દ્વારા મળતાં અનુદાનના લાભો લેવામાં આવે તો લાભાર્થીઓને તેનો વધુને વધુ લાભ આપી શકાય. સમરસ ગ્રામ પંચાયત યોજનાનો વધુને વધુ પ્રમાણમાં પ્રચાર અને પ્રસાર કરવો જોઈએ.

#### 4.2.11 તાલીમની અસરકારતામાં વધારો કરવો

પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોને તાલીમ સેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. અધિકારીઓ, પદાધિકારીઓ તથા ખાતાના વડાઓ, ગ્રામસેવકો, કારકુનો, પંચાયતનાં મંત્રીઓ વગેરે માટે તાલીમની અસરકારકતા અને ગંભીરતા વધારવી જોઈએ. પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓની ખરા અર્થમાં સફળતાનો આધાર તેમાં કાર્ય કરતાં કર્મચારીઓ ઉપર રહેલો છે. કર્મચારીઓમાં યોગ્ય સમજ વિકસે માટે તાલીમ આપવી આવશ્યક છે. આ માટે જુદાં-જુદાં કક્ષાનાં તાલીમ કેન્દ્રો રચવા તથા જે તાલીમ કેન્દ્રો કાર્યરત છે તેને વધુ સક્રિય અને અસરકારક બનાવવા જોઈએ. આ તાલીમમાં નીચેની બાબતોને આવરી લેવી જોઈએ.

- પંચાયતી અને સમિતિઓને લગતા નિયમો તથા જોગવાઈઓ.
- પંચાયતના મંત્રી, સરપંચ, ઉપસરપંચ, સભ્યોનાં કાર્યો, ફરજો, સત્તાઓ અને જવાબદારીઓની યોગ્ય અને સ્પષ્ટ સમજ આપવી.
- કર્મચારીઓને લગતી જોગવાઈઓ
- ઓડિટને લગતી જોગવાઈઓની સમજ
- પંચાયત અધિનિયમ અન્વયે સરકારે બહાર પાડેલ જુદા-જુદા ઠરાવો, નિયમો, હુકમો, પરિપત્રો, જાહેરનામા, પત્રો, તિજોરી નિયમો વગેરેને જુદાં-જુદાં વિષયોમાં અથવા મુદ્દાઓમાં વિભાજીત કરી તાલીમ આપવી.

જુદા જુદા તાલીમ કેન્દ્રોએ આ બાબતે સક્રિયતા દાખવી તાલીમને અસરકારક બનાવવી જોઈએ. જેથી લાભાર્થીઓ ખરાઅર્થમાં તાલીમ લેતા હોય તેવું અનુભવે. આ તાલીમનો લાભ તેમની જવાબદારીઓ નિભાવતી વખતે કરી શકે.

#### 4.2.12 સંકલન, દેખરેખ અને અંકુશ

પંચાયતીરાજમાં દેખરેખ અને અંકુશ માટે પરંપરાગત ત્રણ પદ્ધતિઓ છે.

1. કાયદા દ્વારા
2. અદાલતો દ્વારા
3. સરકારી ખાતા દ્વારા

વર્તમાન સમયમાં સંસ્થાકીય અંકુશ, વહીવટી અંકુશ, ટેકનિકલ અંકુશ અને નાણાકીય અંકુશ જોવા મળે છે. આ અંકુશને હકારાત્મક રીતે લેવા જોઈએ. ઉપલી કક્ષાએ સંકલનને અસરકારક બનાવવું જોઈએ. કોઈપણ કાર્યોના અસરકારક અમલ માટે ગામ, તાલુકા કે જિલ્લા કક્ષાએ નીચેથી ઉપર સુધી યોગ્ય સંકલન થાય તે આવશ્યક છે.

ગ્રામસભાએ ગ્રામ પંચાયત ઉપર દેખરેખ રાખવી જોઈએ. ગ્રામજનો ગ્રામ સભામાં અગત્યના પ્રશ્નો પૂછીને પંચાયતનાં તત્ત્વને ચેતનવંતુ રાખી શકે છે. તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખો અને ચેરમેનોને ઘણી વ્યક્તિઓ મળે છે. આવી મુલાકાતો અને પોતાનાં પ્રવાસોને હેતુપૂર્ણ બનાવવાં જોઈએ. તાલુકાના વહીવટ અને દેખરેખ માટે પ્રશ્નો પૂછતા રહેવું જોઈએ. જિલ્લા પંચાયતનાં પ્રમુખ અને ચેરમેને જિલ્લામાં આયોજનની દર મહિને દરેક ખાતાના અધિકારી અને સમિતિઓના ચેરમેનની સાથે બેઠક કરવી જોઈએ. આ બેઠકમાં ભાવિ આયોજનો તેના અમલીકરણના મુદ્દાઓ, સંભવિત પ્રશ્નો અને આ પ્રશ્નોને દૂર કરવાનાં ઉપાયોની પણ વિસ્તૃત ચર્ચા થવી જોઈએ. ચાલુ કાર્યોની પ્રગતિ, મૂલ્યાંકન અને અવરોધોની ચર્ચા તથા સમીક્ષા થવી જોઈએ. જિલ્લા પંચાયતની વિવિધ સમિતિઓ જેમ કે કારોબારી સમિતિ, સામાજિક ન્યાય સમિતિ, જાહેર બાંધકામ સમિતિ વગેરેની કાર્યવાહી સઘન રીતે થાય તથા પ્રજા કલ્યાણલક્ષી પ્રવૃત્તિઓમાં ખરા અર્થમાં વધારો થાય તે રીતે ચર્ચા વિચારણા, આયોજન અને અમલીકરણ થવું જોઈએ.

#### 4.2.13 સ્ત્રી સશક્તિકરણ ઉપર ભાર

પંચાયતીરાજમાં સ્ત્રીઓને અનામત આપવામાં આવી છે. સ્ત્રીઓ વાસ્તવમાં સશક્ત બને તે જરૂરી છે. સ્ત્રી સશક્તિકરણ માટે તેમને નેતૃત્વની યોગ્ય તાલીમ મળે તે આવશ્યક પાયાની શરત છે. આ તાલીમની વ્યવસ્થા ગ્રામ, તાલુકા, જિલ્લા કે રાજ્ય સ્તરે કરવી જોઈએ. સરળ ભાષામાં છપાયેલું હોય તેવું ઉપયોગી સામગ્રીનું વિતરણ પણ તાલીમનાં અંતે કરવું જોઈએ.

જેથી તેનો પુનઃ અભ્યાસ કરી શકાય. મહિલાઓને તાલીમ આપતી વખતે સમાવેશ કરવા યોગ્ય બાબતો આ મુજબ છે.

પંચાયતીરાજને સફળ બનાવવાના સૂચનો અને ભાવિ

- સમરસ પંચાયતોના ખ્યાલ વિષે સમજ આપવી
- સ્વાસ્થ્ય, સફાઈ, શિક્ષણ, જાહેર બાંધકામક્ષેત્ર, આત્મરક્ષણ, આયોજન, વહીવટી રીતભાત, ખેતીવાડી, જંગલ અને પશુ સંવર્ધન તથા ગ્રામોદ્યોગ ક્ષેત્રે, નાણાંકીય બાબતો, હિસાબી નિયમો બાબતે, કરવેરાને લગતી જોગવાઈઓ પંચાયત ભડોળ, બિલની કાર્યવાહી, માલસામાનની ખરીદી કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો, પંચાયત વતી કરાર કરતા પહેલા ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો ઓડિટને લગતી બાબતોનો ખાસ સમાવેશ કરવો જોઈએ.
- ગુજરાતમાં ગાંધીનગર, બારડોલી, સમોડા, સાદરા, જૂનાગઢ વગેરે સ્થળે પ્રાદેશિક તથા પંચાયતીરાજ તાલીમ કેન્દ્રો આવેલા છે. વળી, તાલીમ આપનાર સ્ટાફની પસંદગી પણ સારી રીતે થવી જોઈએ.

#### 4.2.14 નાણાંકીય બાબત

ગ્રામપંચાયતની નાણાંકીય સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ. જેથી ગ્રામપંચાયતને સોંપાયેલા કાર્યો અને ફરજો તે અસરકારક રીતે કરી શકે. ગામનો સર્વાંગી અને સંતુલન વિકાસ કરવા માટે લોક સુખાકારીમાં વધારો કરતા કાર્યો થાય તે જરૂરી છે. પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓમાં કાર્યોને કાર્યાન્વિત કરવા માટે જોઈતા નાણાંની સગવડનો પ્રશ્ન આજે પણ અગત્યનો છે.

સામાન્ય રીતે સ્થાનિક સંસ્થાઓને નાણાં માટે નીચેના ચાર સ્ત્રોતો પર આધાર રાખવો પડે છે.

- કરવેરામાંથી થતી આવક
- રાજ્ય સરકારે નાંખેલા કરવેરામાંથી મળતો હિસ્સો
- રાજ્ય સરકાર દ્વારા મળતું અનુદાન
- બિન-કરવેરાનાં ક્ષેત્રમાંથી થતી આવક

સ્થાનિક કરવેરાનાં સંબંધમાં તથા પંચાયતો માટે નાણાંકીય સહાય અંગે વિવિધ પંચાયતી ભલામણોને પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આ અનુસંધાને સ્થાનિક નાણાંકીય તપાસ કમિટી 1950, કરવેરા તપાસ પંચ 1954, સંઘનમ કમિટીનો અહેવાલ 1963 વગેરેની ભલામણોનો અભ્યાસ કરી વર્તમાન સમયને અનુરૂપ શક્ય હોય તેટલી બાબતોનો સ્વીકાર કરી અમલમાં મૂકવી જોઈએ.

આ સાથે ગ્રામીણ વિકાસનાં કાર્યોમાં પ્રજાની સહભાગીતાનાં પ્રતીક તરીકે લોક જાણને આવકારવો જોઈએ. જેમાં સ્થાનિક લોકો પોતાની જરૂરિયાતો પોતે જ નક્કી કરીને જાણો ઉઘરાવે છે. પ્રાથમિક જરૂરિયાતોની સાથે, દવાખાનું વગેરે માટે યથાશક્તિ મુજબ જાણો ઉઘરાવી હકારાત્મક વિકાસલક્ષી વાતાવરણ ઊભું કરી શકાય. વિકાસનાં ભગીરથ કાર્યમાં સરકાર જ બંધું કરી આપે એવી એક તરફી માનસિકતામાંથી બહાર આવવું પડશે.

#### 4.2.15 લોકશાહીનું ખરા અર્થમાં વિકેન્દ્રીકરણ

લોકશાહીમાં સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ થાય તે જરૂરી છે. સત્તા કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર અને સ્થાનિક સરકાર વચ્ચે વહેંચાયેલી હોય તો ખરા અર્થમાં લોકકલ્યાણના કાર્યોને વેગ આપી શકાય છે. આ સાથે નાણાંનું વિકેન્દ્રીકરણ પણ જરૂરી છે.



#### 4.2.16 સતત અને સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન

પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા લોકો, અધિકારીઓ અને પદાધિકારીઓનું તેમની કામગીરીનું સતત અને સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન થાય તે ખૂબ જ જરૂરી છે. આ મૂલ્યાંકનનો હેતુ સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ. જોઈએ તેને વ્યક્તિગત ન લેતા આવી પ્રવૃત્તિમાં સાથ-સહકાર આપી વાસ્તવિક ચિત્ર જાણવામાં ઉપયોગી થવું જોઈએ. જેથી પંચાયતીરાજને નડતી મુશ્કેલીઓ જાણી શકાય અને તેને દૂર કરવાનાં ઉપાયો પ્રયોજી શકાય.

#### 4.2.17 રાજકીય પક્ષોની ભૂમિકા અને જવાબદારી

આધુનિક સમયમાં લોકશાહીમાં રાજકીય પક્ષોની અનિવાર્યતાથી આપણે સૌ પરિચિત છીએ. પંચાયતીરાજમાં જૂથવાદ અને કોમવાદ જેવા દુષણોનો પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો છે. ઘણીવાર પંચાયતો વિકાસની બદલે સંઘર્ષનું માધ્યમ બની જાય છે. પંચાયતીરાજ આયોજિત વિકાસને વરેલું છે તેથી તેણે પક્ષીય રાજકારણથી દૂર રહેવું જોઈએ. રાજકીય પક્ષોએ પંચાયતની ચૂંટણીમાં ખોટી બિનજરૂરી દરમિયાનગીરીથી દૂર રહેવું જોઈએ. જ્ઞાતિ, વર્ગ, કોમવાદને ડામવો જોઈએ. આ માટે સ્થાનિક પ્રજાનું રાજકીયકરણ થાય તે જરૂરી છે.

#### 4.2.18 વિવિધ સમિતિઓની ભલામણ

પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ સારી રીતે કાર્ય કરી શકે તે માટે વિવિધ સમિતિઓની ભલામણોને ધ્યાને રાખીને શક્ય તેટલો અમલ કરવો જોઈએ. દા.ત. રાજસ્થાનની વ્યાસ કમિટીએ 1962માં પંચાયતોની કામગીરી સરળ અને સફળ બનાવવા નીચેની ભલામણો કરી હતી.

- પંચાયતોની નાણાંકીય સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ.
- પંચાયતોનાં કાર્યો અને સત્તા વધુ સ્પષ્ટતાથી લખવાં જોઈએ.
- કાર્યક્ષમ વહીવટી કર્મચારીઓની સેવા મેળવવી જોઈએ.
- નિયમો અને કામ-કાજની પધ્ધતિને સરળ બનાવવી.
- મહેસુલ અને પોલીસ ખાતા તરફથી યોગ્ય સહકાર મેળવવો.
- સરકારી અન્ય ખાતાઓએ પંચાયતો પ્રત્યે આત્મીયતા કેળવવી જોઈએ.
- ગુનેગારો પ્રત્યે કડક વલણ અખત્યાર કરવું.
- સરપંચને હિસાબી કામકાજની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવા જોઈએ.
- સામાજિક શિક્ષણને વેગીલું બનાવવું.

#### 4.2.19 પંચાયતીરાજને લગતા અભ્યાસક્રમો અને સેમીનારને મહત્ત્વ આપવું

પંચાયતીરાજને ખરા અર્થમાં સુદૃઢ કરવા તથા તેના બહોળા પ્રચાર અને પ્રસાર માટે તેને લગતા વિવિધ સર્ટિફિકેટ, ડિગ્રી અભ્યાસક્રમોને સતત પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. સરકારશ્રી તરફથી પણ આ બાબતે યોગ્ય માર્ગદર્શન લઈ વિવિધ કક્ષાના પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય સેમીનારોનું આયોજન થવું જોઈએ. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓએ આવા સેમિનારમાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ.

#### 4.2.20 પંચાયતીરાજમાં સંશોધનોને પ્રોત્સાહન

પંચાયતીરાજને લગતી બાબતો ઉપર વિવિધ કેસ સ્ટડી અને ક્રિયાત્મક અને ગુણાત્મક સંશોધનો થવાં જોઈએ. આવા સંશોધનો જેમ વધુ થશે એમ પંચાયતીરાજની મુશ્કેલીઓ સામે

આવશે. તેને દૂર કરવાના ઉપાયો પણ એટલા જ કારગત હોવાં જોઈએ. આ માટે સંશોધકને પ્રોત્સાહનરૂપે પારિતોષિક કે ઈનામ પણ આપવાની જોગવાઈ કરવી જોઈએ.

પંચાયતીરાજને સફળ બનાવવાના  
સૂચનો અને ભાવિ

#### 4.2.21 સલાહકાર સમિતિઓનું ગઠન

પંચાયતીરાજને વધુ સુદૃઢ બનાવવા માટે સહાયક અને સલાહકાર સમિતિનું ગઠન કરવું જોઈએ. જો ગઠન થયેલું હોય તો આ સમિતિઓએ સક્રિયતાપૂર્વક પોતાની ભૂમિકા નિભાવવી જોઈએ. પંચાયતીરાજમાં જણાતી વિસંગતતાઓ દૂર કરવી તથા સંભવિત મુશ્કેલીઓની આગોતરી જાણ કરવી, જેવી બાબતો ઉપર આ સમિતિઓએ કાર્ય કરવું જોઈએ. સરકારશ્રીને સમયાંતરે આ બાબતે સૂચન અને ભલામણો કરવી તથા પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓમાં કાર્યરત કર્મચારીઓને ઉપયોગી બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

ઘણીવાર પંચાયતીરાજમાં કાર્ય કરતાં લોકોમાં પોતાનાં કાર્યો, ભૂમિકા અંગે સ્પષ્ટતા હોતી નથી. આવા સમયે લોકોને તથા પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા વ્યક્તિઓને સંભવિત બાબતોથી અવગત કરવા જોઈએ.

### 4.3 પંચાયતી રાજની ઉપસતી ભાતો

પંચાયતીરાજનાં અમલનાં આટલાં વર્ષો બાદ અનુભવથી આપણે ઘણું શીખ્યાં છીએ અને હજી ઘણું શીખવાનું બાકી છે. આપણા દેશની ભૂગોળ, કદ, વસ્તી, વિસ્તાર, વિવિધતા અને જટિલતાઓને ધ્યાને લેતા આ કાર્ય ઘણું પડકારજનક છે. સમગ્ર દેશમાં એક સરખા પંચાયતીરાજનાં માળખાનો સ્વીકાર થયેલો નથી. પરંતુ પોતાની પરિસ્થિતિઓને અનુકૂળ આવે એ રીતે દરેક રાજ્યએ પંચાયતીરાજની વ્યવસ્થાનો સ્વીકાર કર્યો છે. હૈદરાબાદમાં 1959માં સેન્ટ્રલ કાઉન્સિલ ઓફ લોકલ સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટની પાંચમી બેઠક મળી હતી. આ બેઠકમાં થયેલ ચર્ચા અનુસાર “ પંચાયતીરાજની વિશાળ ભાત અને તેનાં મૂળભૂત તત્ત્વો ભલે બધે એક સરખા હોય પણ અમુક એક ભાત વિષે કોઈ ચુસ્તતા ન હોવી જોઈએ. હકીકતમાં આપણો દેશ એટલો વિશાળ છે અને પંચાયતીરાજએ દુરગામી પરિણામો ધરાવતો એક અત્યંત સંકુલ વિષય છે. તેમાં જુદી જુદી ભાતો અને વિકલ્પોનો પ્રયોગ કરવાની પુરેપુરી ગુંજાશ રહેલી છે. સૌથી મહત્વની બાબત એ છે કે સત્તા ખરેખર સાચા અર્થમાં લોકોને સુપ્રત કરવાની છે. જો આ હેતું પાર પડતો હોય તો પછી જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિઓને આધારે તેની ભાત અને સ્વરૂપમાં વૈવિધ્ય આવવાનું.” હવે આપણે ભારતમાં પંચાયતીરાજની વિવિધ ઉપસતી ભાતો અને તરાહોનો વિગતે અભ્યાસ કરીશું.

#### ● આંધ્રપ્રદેશમાં પંચાયતીરાજનું મોડેલ

1959 થી 1983 સુધી આંધ્રપ્રદેશમાં પંચાયતીરાજના ત્રિસ્તરીય માળખાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. રાજ્યમાં તેલુગુ નામના પ્રાદેશિક પક્ષના ઉદ્ભવ અને પ્રભાવની અસર પંચાયતીરાજ ઉપર ખાસ પડેલી જોવા મળે છે. કેટલાંક ફેરફારો પછીથી દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. જેમાં આંધ્રપ્રદેશ મંડળ પ્રજા પરિષદ, જિલ્લા પરિષદ, જિલ્લા પ્રણાલિકા અભિવૃદ્ધિ મંડળ એક્ટ 1986 પર આધારિત છે. આ કાયદા મુજબ પંચાયતીરાજમાં ચાર સ્તરીય માળખું સ્વીકારવામાં આવ્યું જેમાં ગ્રામ્ય કક્ષાએ ગ્રામપંચાયત, ગામોનાં જૂથ માટે મંડળ પ્રજા પરિષદ, દરેક જિલ્લા માટે જિલ્લા પરિષદ અને દરેક જિલ્લા માટે અભિવૃદ્ધિ સમીક્ષા મંડળીનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. જો કે એક સમીક્ષા એવી પણ કરવામાં આવી છે કે અભિવૃદ્ધિ મંડળને કારણે વિકેન્દ્રીકરણને બદલે કેન્દ્રીકરણ વધ્યું છે. મંડળ પંચાયતોને કારણે ગ્રામ પંચાયતોનું મહત્વ

ઘટ્યું છે. મહિલાઓને પ્રતિનિધિત્વ આપવાથી તેમની ભાગીદારીમાં વધારો થયો છે. અહીં મંડળ પંચાયતનો પ્રયોગ નવીનતમ કહી શકાય.

1983 પહેલાના ત્રિસ્તરીય માળખામાં ગ્રામસભા અને ગ્રામપંચાયતએ સૌથી નીચેનું પાયાનું એકમ હતું. મધ્ય કક્ષાએ પંચાયત સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. જેમાં હોદ્દાની રૂએ અને કો-ઓપ્ટ થયેલા સભ્યો બેસતા હતા. જ્યારે જિલ્લા પરિષદ એ પંચાયતીરાજની ટોચની સંસ્થા હતી. પંચાયત અને જિલ્લા પરિષદમાં બંનેમાં સાત જેટલી સ્થાયી સમિતિઓ પણ આવેલી હતી. આ સંસ્થાઓ મુખ્યત્વે નાગરિક સુવિધાને લગતા કલ્યાણલક્ષી અને વિકાસલક્ષી કાર્યો ઉપર ભાર આપે છે.

#### ● પશ્ચિમ બંગાળમાં પંચાયતીરાજનું મોડેલ

પશ્ચિમ બંગાળમાં ગ્રામપંચાયતોને સક્રિય બનાવવા પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવેલ છે. પંચાયતીરાજમાં માળખાકીય કોઈ મોટા ફેરફારો અહીં કરવામાં આવ્યા નથી. અહીં ત્રિસ્તરીય માળખાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓની કામગીરી અંગે સરકારનો એક આગવો દૃષ્ટિકોણ જોવા મળે છે. ખેડૂતો અને શ્રમજીવીઓ માટે સામાજિક તથા આર્થિક સુધારાઓનાં તેઓ હિમાયતી છે. અહીં ગ્રામીણ વિકાસ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પશ્ચિમ બંગાળમાં મહિલાઓ અને ગરીબ વર્ગોનાં પ્રતિનિધિઓની ભાગીદારી વધી રહી છે.

#### ● મહારાષ્ટ્રમાં પંચાયતીરાજનું મોડેલ

મહારાષ્ટ્રમાં પંચાયતીરાજનો અમલ 1962 થી કરવામાં આવ્યો હતો. 1960માં વી.પી. નાયકના અધ્યક્ષપદે નિમાયેલ સમિતિની ભલામણોને આધારે મહારાષ્ટ્રમાં પંચાયતીરાજનું ત્રિસ્તરીય માળખું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. તત્કાલ સમયની પંચાયતીરાજની વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેની નિષ્ફળતાનાં કારણોનો અભ્યાસ કર્યા બાદ નાયક સમિતિએ સૂચવ્યું હતું કે બધી જ વિકાસલક્ષી યોજનાઓને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી દેવી જોઈએ.

1. રાજ્ય કક્ષાની યોજનાઓ
2. સ્થાનિક કક્ષાની યોજનાઓ
3. સામુદાયિક વિકાસની યોજનાઓ

મહારાષ્ટ્રમાં ગ્રામપંચાયતએ પાયાનું એકમ છે. તેની રચના જિલ્લા પરિષદથી સ્વતંત્ર રીતે કરવામાં આવેલી છે. પંચાયત સમિતિએ જિલ્લા પરિષદની એક ધારાકીય સમિતિ છે. સમિતિનાં સભ્યોમાં ચુંટાયેલ જિલ્લા પરિષદનાં સભ્યો, કો-ઓપ્ટ કરવામાં આવેલા સભ્યો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પંચાયત સમિતિના સભ્યો પોતાનામાંથી ચેરમેન અને ડેપ્યુટી ચેરમેનને ચૂંટે છે. દરેક જિલ્લામાં જિલ્લા પરિષદોની રચના કરવામાં આવી છે. જિલ્લા પરિષદએ વિકેન્દ્રીકરણનું મુખ્ય એકમ છે. જિલ્લાની પંચાયત સમિતિઓના અધ્યક્ષો જિલ્લા પરિષદનાં હોદ્દાની રૂએ સભ્યો હોય છે. જેથી સમિતિ અને જિલ્લા પરિષદ વચ્ચે યોગ્ય સંકલન અને સાયુજ્ય સ્થપાય. જિલ્લા પરિષદનાં સભ્યો પોતાનામાંથી પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખની ચૂંટણી કરે છે. વિષય સમિતિઓના ચેરમેન તરીકે બે સભ્યોની ચૂંટણી કરવામાં આવે છે.

#### ● ગુજરાતમાં પંચાયતીરાજનું મોડેલ

ગુજરાતમાં પંચાયતીરાજનો અમલ 1963થી કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતનું પંચાયતીરાજનું મોડેલ અને મહારાષ્ટ્રનાં પંચાયતીરાજનું મોડેલમાં ઘણી સામ્યતાઓ જોવા મળે છે. એકંદરે ગુજરાતમાં પંચાયતીરાજને ઘણી સફળતા મળી છે. દેશમાં શ્રેષ્ઠ જિલ્લા પંચાયત

તરીકેની પસંદગી 1986માં સુરત જિલ્લા પંચાયતની થઈ હતી. પંચાયતીરાજનાં જિલ્લા પંચાયતોનાં પ્રમુખની બનેલી 'ગુજરાત પંચાયત પરિષદ' એક નવતર પ્રયોગ છે. આ સાથે રાજ્યની સાથે સંકલન કરવા માટે રચવામાં આવેલ 'ગુજરાત પંચાયત પરિષદ'ની શરૂઆત ગુજરાતે કરી છે. ગુજરાતમાં પંચાયતીરાજનાં ત્રણેય એકમોનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતનાં પંચાયતીરાજની ખાસિયત એ છે કે પંચાયતી ચૂંટણીઓ નિરંતર ચાલતી રહે છે. રાજકીય નેતાઓ વિકાસલક્ષી કાર્યોને આધારે મતદારોને આકર્ષવા માટે ચાલક બળ બન્યાં છે. પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓમાં અગ્રવર્ગની સાથે હવે સમાજનાં તમામ વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ વધી રહ્યું છે. જો કે ગુજરાતમાં મહારાષ્ટ્રની જિલ્લા પરિષદો જેટલી ગુજરાતની જિલ્લા પંચાયતો મજબૂત બની શકી નથી.

#### ● કર્ણાટકમાં પંચાયતીરાજનું મોડેલ

કર્ણાટકમાં 1959માં પંચાયતીરાજનો અમલ કરવામાં આવ્યો. પહેલા અહીં ત્રિસ્તરીય માળખાનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલ છે. સૌથી નીચે ગ્રામપંચાયતો/નગર પંચાયતો આવેલી છે. તેનાં સભ્યોની ચૂંટણી સીધી રીતે કરવામાં આવે છે. અનુ. જાતિ, અનુ. જનજાતિ અને સ્ત્રીઓ માટે અનામત બેઠકોની જોગવાઈ પણ કરવામાં આવેલી છે. બીજા રાજ્યોની જેમ કર્ણાટકમાં પણ ગ્રામસભાની જોગવાઈ કરવામાં આવેલી છે. તાલુકા કક્ષાએ તાલુકા વિકાસ બોર્ડની રચના કરવામાં આવી છે. તેની ચૂંટણી પ્રત્યક્ષ રીતે મતદારો દ્વારા કરવામાં આવતી. દરેક જિલ્લામાં જિલ્લા પરિષદની રચના કરવામાં આવી છે. જેમાં સ્થાનિક વિધાન સભ્યો, વિધાન પરિષદનાં સભ્યો અને સંસદ સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે. કર્ણાટકમાં શ્રી રામકૃષ્ણ હેગડેની જનતા સરકારે પંચાયતીરાજને નવો આકાર આપવા 1985માં ઘણી નવી બાબતોનો સમાવેશ કર્યો હતો.

કર્ણાટકમાં પંચાયતીરાજની પ્રથા 'જિલ્લા પરિષદો', તાલુકા પંચાયત સમિતિઓ, મંડળ પંચાયતો અને ન્યાય પંચાયતો, કાનૂન 1985 પર આધારીત છે. જૂના ત્રિસ્તરીય માળખાને બદલે ફેરફાર કરીને અનુક્રમે જિલ્લા પરિષદો, તાલુકા પંચાયત સમિતિઓ, મંડળ પંચાયત અને ગ્રામ સભા એમ ચાર સ્તરો ધરાવતી પંચાયતીરાજનાં માળખાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આ નવા માળખામાં જિલ્લા પરિષદોને વધુ મજબૂત બનાવવામાં આવી છે. જિલ્લા પરિષદમાં પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખને રાજ્ય કક્ષાના પ્રધાન કે નાયબ પ્રધાન જેટલું માન અપાશે.

મંડળ પંચાયતોની રચના તાલુકા અને ગ્રામ પંચાયતોની વચ્ચે એક નવા સ્તર તરીકે કરવામાં આવી છે. કર્ણાટકમાં મૃત:પાય થયેલી ગ્રામસભાને પુનર્જીવિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. 1959માં ન્યાય પંચાયતની કોઈ જોગવાઈ કરવામાં આવી ન હતી. પરંતુ 1987 થી તેની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. અહીં રાજકીય પક્ષોને ચૂંટણી કરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે. પક્ષ પલ્ટા વિરોધી કાનૂન તેમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અને તેનાં નાણાકીય જોગવાઈનો પાયો મજબૂત બનાવવામાં આવ્યો છે. કર્ણાટકમાં આ નવી પંચાયતીરાજની વ્યવસ્થાએ એક અલગ જ મોડેલ રજૂ કર્યું છે.

#### 4.4 પંચાયતીરાજનું ભાવિ

પંચાયતીરાજનાં અમલથી લઈને વર્તમાન સમય સુધી તે અનેક ચડાઉ-ઉતાર માંથી પસાર થયું છે. પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ પોતાના અનુભવથી શીખીને આગળ વધી રહી છે. ભારત જેવા લોકશાહી અને વિકાસશીલ દેશમાં લોકશાહીકરણની પ્રક્રિયાના ભાગ તરીકે પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓનું મહત્ત્વ રહેવાનું જ એ એક નિર્વિવાદ છે. પંચાયતીરાજનાં અમલિકરણમાં વ્યવહારમાં પડતી મુશ્કેલીઓને નિવારી શકાય એવા ઉપાયો પ્રયોજીને

પંચાયતીરાજના પાયાનાં ઉદ્દેશો પૂર્ણ કરવા જોઈએ. પંચાયતીરાજની સફળતાની પૂર્વ શરતોને પણ ધ્યાને લેવી આવશ્યક છે. પંચાયતીરાજની વ્યવસ્થામાં કાર્ય કરતાં લોકોમાં પોતાનાં કાર્યો અને ભૂમિકા અંગે જાગૃતિ વધતી જાય છે. એટલું ચોક્કસ કે નાણાંકીય કે માળખાગત સુવિધાઓ, એકીકૃત અને સંકલિત વહીવટી માળખું અને બંધારણીય જોગવાઈઓને ધ્યાને રાખીને આગળ વધવામાં આવે તો આવનારા વર્ષોમાં પંચાયતીરાજની રોશની એક હકારાત્મક અને વિકાસાત્મક વાતાવરણ ઊભું કરશે. આ માટે પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓને સુદૃઢ અને મજબૂત બનાવવા માટે યોગ્ય પગલા લેવાની પણ તાતી જરૂરિયાત છે. પંચાયત રાજની સંસ્થાઓની આત્મનિર્ભરતા જરૂરી છે. આવનાર સમયમાં સમાજનાં તમામ વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ અને હિસ્સેદારી વધતી જાય છે અને વધતી રહેવાની. આ સાથે જરૂર છે યોગ્ય સમજ, સંકલ્પ અને સંનિષ્ઠ પ્રયત્નની. ભારતમાંથી પંચાયતીરાજને દૂર કરવું હવે શક્ય નથી પરંતુ પંચાયતીરાજને ખરા અર્થમાં સાકાર કરીને અપેક્ષિત સફળતા મેળવવાનું હજી બાકી છે.

#### 4.5 સારાંશ :

પંચાયતીરાજનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જ એ છે કે ગ્રામીણ પ્રજાનો વિકાસ કાર્યોમાં મહત્તમ હિસ્સો મેળવવો. સ્થાનિક સ્તરે નડતા પ્રશ્નો કે મૂંઝવણોનો ઉકેલ સ્થાનિક કક્ષાએ લાવી શકાય. આ માટે સ્થાનિક કક્ષાએ જ મજબૂત વહીવટીતંત્ર ઊભું કરવું. યોગ્ય નેતાગીરીનું નિર્માણ કરવું. પ્રાદેશિક વિભિન્નતાઓ, જટીલતાઓ, વિકાસની વ્યૂહરચનામાં અડચણરૂપ બાબતો આ બધા પરિબળોને સમજીને પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓની કામગીરીમાં જણાતી આંતરિક ઉણપો કે મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા સહિયારા પ્રયત્નો કરવાં જોઈએ. પંચાયતીરાજના ખ્યાલ વિશે પ્રવર્તતી સંદિગ્ધતા દૂર થશે તો જ પ્રજાકીય સહભાગિતાથી પંચાયતીરાજનો મૂળ ઉદ્દેશ પૂર્ણ કરી શકાશે. આ માટે માત્ર સરકાર પાસેથી કે અધિકારીઓ અને પદાધિકારીઓ પાસેથી અપેક્ષા ન રાખતા લોકોની સ્વયંભૂ જાગૃતિ અને સક્રિયતા પણ એટલી જ જરૂરી છે. પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓમાં કાર્ય કરતા અધિકારીઓ અને પદાધિકારીઓએ પણ લોકોની ઈચ્છા, અપેક્ષા અને મહત્વકાંક્ષાઓને સમજીને તેને સાકાર કરવામાં અગત્યની કડીરૂપ ભૂમિકા ભજવવાની છે. સરકારશ્રીનો શક્ય એટલો સહયોગ લઈ ત્રિસ્તરીય માળખાને વધુ સુદૃઢ, કાર્યશીલ અને શંકાવિહીન બનાવવાનું છે. આ માટે શિક્ષણનું માધ્યમ સર્વોત્તમ ઉચિત છે.

પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓને માત્ર વિકાસની ‘એજન્સી’ જ ન માનતા ખરા અર્થમાં સ્થાનિક સ્વશાસનનાં પાયાના એકમ તરીકે તેનો સ્વીકાર થવો જોઈએ. દૃઢ રાજકીય ઈચ્છા શક્તિ અને સ્થાનિક લોકોની જાગૃતિ અને સક્રિયતા આ માટે પૂર્વ શરત છે. કોઈપણ વ્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ હંમેશા સારો જ હોય છે પરંતુ તેની સફળતા અને નિષ્ફળતાનો આધાર ઘણાં પરિબળો પર આધારિત છે. ભારતમાં સ્થાનિક સ્વશાસનના સંદર્ભમાં 73મો બંધારણીય સુધારો અને 74મો બંધારણીય સુધારો એક ક્રાંતિકારી કદમ ગણાવી શકાય. પંચાયતીરાજમાં સમાજનાં અલિપ્ત અને પછાત વર્ગોની અને મહિલાઓની ભાગીદારીથી આવનાર સમયમાં એક હકારાત્મક વાતાવરણ ઊભું થાય તેવી શક્યતા છે. વ્યવહારમાં નડતા અવરોધોને પાર કરીને તેમાંથી ઉકેલો શોધી આ દિશામાં આગળ વધવું ઘટે. ભારત જેવા સોપાનિક સ્તરીકરણનાં સમાજમાં પંચાયતીરાજની સફળતા અને ઉજ્જવળ ભાવિની મનોકામનાં મક્કમ રીતે રાખી આગળ વધતા રહીએ તે આવશ્યક છે.

#### 4.6 ચાવીરૂપ શબ્દો :

**ગ્રામસભા :** ગ્રામસભા એટલે ગ્રામ્ય સ્તરે પંચાયત વિસ્તારની ગામની મતદાર યાદીમાં નોંધાયેલા લોકોની બનેલી સંસ્થા. જો કોઈ ગ્રામપંચાયતમાં એક થી વધારે મહેસૂલી ગામ હોય તો તેવા તમામ ગામોની મતદાર યાદીમાંના મતદારોની એક ગ્રામસભા બનેલી ગણાય.

**તાલીમ :** સેવા પૂર્વેની તાલીમ સેવામાં પ્રવેશ લીધા પછીની તાલીમ. તાલીમના પણ ઘણા પ્રકારો હોય છે જેમ કે બુનિયાદી તાલીમ, પુનરાવર્તન તાલીમ, વિશિષ્ટ તાલીમ વગેરે.

**સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ :** સત્તાનું વિભાજન જેમાં સત્તા ઉપરથી નીચે સુધી વહેંચાયેલી હોય.

**સ્ત્રી સશક્તિકરણ :** સ્ત્રીઓને સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક અને રાજકીય એવા તમામ ક્ષેત્રમાં સશક્ત કરવી.

**અલિપ્ત :** જેનો સમાવેશ થયો નથી એ અર્થમાં આ શબ્દ પ્રયોજાયો છે.

**સોપાનિક સ્તરિકરણનો સમાજ :** જ્ઞાતિ કે આર્થિક શક્તિનાં ધોરણે વિવિધ કક્ષાઓમાં વહેંચાયેલો સમાજ.

#### 4.7 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો :

1. S.N.Mishra, Shweta Mishra, Chaitali Pal, Decentralised Planning and Panchayati Raj Mittal Publications, New Delhi, Inida, first Edition, 2000.
2. D. Bandyopadhyay, Amitava Mukherjee, Mitali sen Gavai, 'Empowering Panchayats Handbook for Master Trainers Using Participatory Approach' Rajiv Gandhi foundation, Concept Publishing Company, New Delhi first Published 2003.
3. ગિરવરસિંહ રાઠૌડ : 'ભારત મેં પંચાયતી રાજ' પંચશીલ પ્રકાશન જયપુર, પ્રથમ સંસ્કરણ, 2004.
4. ઉમેશ પ્રસાદ સિંહ : પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થા મેં પંચાયત સમિતિ, રાધા પબ્લિકેશન્સ, નર્દિલ્લી, પ્રથમ સંસ્કરણ, 2004.
5. બી. સી. શાહ : 'ભારતમાં પંચાયતીરાજ', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, ચોથી આવૃત્તિ, 2015
6. સં. બિપીનચંદ્ર વૈષ્ણવ : 'પંચાયત નિયમો' ભાગ-1, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, 2001.
7. સં. બિપીનચંદ્ર વૈષ્ણવ : 'પંચાયતીરાજ' નવસર્જન પ્રકાશન, અમદાવાદ, 2000.

#### 4.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(અ) નીચે આપેલા ખરાં-ખોટા જણાવો.

1. પંચાયતીરાજની સફળતા માટે ગ્રામ સભાની અસરકારતા જરૂરી છે.
2. પંચાયતીરાજમાં માત્ર અધિકારીઓની જ ભૂમિકા અગત્યની છે.
3. સરપંચને હોદ્દા પરથી દૂર કરવાની રીત દરેક રાજ્યમાં અલગ જોવા મળે છે.

4. પંચાયતીરાજમાં ભરતી અને તાલીમનું કોઈ મહત્વ નથી.
5. આંધ્રપ્રદેશમાં 1983સુધી પંચાયતીરાજનું ત્રિસ્તરીય માળખું અમલમાં હતું.
6. ગુજરાતમાં દરેક જિલ્લા પ્રમાણે જિલ્લા અભિવૃદ્ધિ સમીક્ષા મંડળીનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.
7. પશ્ચિમ બંગાળમાં ચાર સ્તરીય માળખાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.
8. મહારાષ્ટ્રમાં પંચાયતીરાજનો અમલ 1960થી કરવામાં આવ્યો હતો.
9. ગુજરાતમાં 'ગુજરાત પંચાયત પરિષદની' સ્થાપના કરવામાં આવેલી છે.
10. 73મો બંધારણીય સુધારો પંચાયતીરાજને લગતો છે.

(બ) નીચે આપેલ ખાલી જગ્યા પૂરો

1. મહારાષ્ટ્રમાં \_\_\_\_\_ ના અધ્યક્ષ પદે નિમાયેલ સમિતિની ભલામણનાં આધારે પંચાયતીરાજનાં માળખાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.
2. ગુજરાતમાં પંચાયતીરાજનો અમલ \_\_\_\_\_ થી કરવામાં આવેલો છે.
3. \_\_\_\_\_ રાજ્યમાં શ્રી રામકૃષ્ણ હેગડેની સરકારે પંચાયતીરાજને લગતા ઘણા ફેરફારો કર્યા હતા.

(ક) નીચે આપેલા બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નોનાં જવાબ આપો.

1. પંચાયતરાજમાં દેખરેખ અને અંકુશ માટે પરંપરાગત પદ્ધતિઓ કેટલી છે ?  
A બે B ત્રણ  
C ચાર D પાંચ
2. ગુજરાતમાં પંચાયતીરાજના તાલીમ કેન્દ્રો છે.  
A ગાંધીનગર B બારડોલી  
C જૂનાગઢ D ત્રણેય
3. પંચાયતોનો નાણાંનો સ્ત્રોત છે. —  
A કરવેરામાંથી થતી આવક  
B રાજ્ય સરકાર દ્વારા મળતું અનુદાન  
C બિનકરવેરા ક્ષેત્રમાંથી થતી આવક  
D ઉપરોક્ત ત્રણેય
4. પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓની સફળતા માટે આવશ્યક છે. —  
A સ્થાનિક લોકોની સક્રિય ભાગીદારી  
B તાલીમ  
C સલાહકાર સમિતિઓનું ગઠન  
D ઉપરોક્ત ત્રણેય

(ખ) નીચે આપેલ પ્રશ્નનો વિગતવાર જવાબ આપો.

1. પંચાયતીરાજને સફળ બનાવવાના ઉપાયોની વિગતવાર ચર્ચા કરો.

2. ભારતમાં પંચાયતીરાજની ઉપસતી ભાતોનું વર્ણન કરો.

(ગ) નીચે આપેલ પ્રશ્ન પર ટૂંકનોંધ તૈયાર કરો.

1. પંચાયતીરાજનું ભાવિ.

#### 4.9 જવાબો

- ખરાં-ખોટાં જવાબો

- |          |          |          |          |           |
|----------|----------|----------|----------|-----------|
| 1. સાચું | 2. ખોટું | 3. સાચું | 4. ખોટું | 5. સાચું  |
| 6. ખોટું | 7. ખોટું | 8. ખોટું | 9. સાચું | 10. સાચું |

- ખાલી જગ્યાના જવાબો

- |                 |         |            |
|-----------------|---------|------------|
| 1. વી. પી. નાયક | 2. 1963 | 3. કર્ણાટક |
|-----------------|---------|------------|

- બહુવૈકલ્પિકના જવાબો

1. ત્રણ
2. ત્રણેય
3. ઉપરોક્ત ત્રણેય
4. ઉપરોક્ત ત્રણેય